

Н.С.СУВОРОВ дон Г.В.КОСТАТЕЕВ

МАРЫ Й ЫЛМЫ ГРАММАТИКА

НЕПОЛНЫЙ СРЕДНИЙ
СРЕДНИЙ ^{ДОН} ШКОЛЬШТЫ
ТЫМЕНЬШЫ ВЛАЛАН

КОКШЫ ЧАСТЯ

УЧПЕДГИЗ ✂ 1940

Н. С. СУВОРОВ дон Г. В. КОСТАТЕЕВ

Мар. г.

3-649/2

МАРЫ ЙЫЛМЫ ГРАММАТИКА

КОКШЫ ЧАСТЯ

СИНТАКСИС

НЕПОЛНЫЙ СРЕДНИЙ дон СРЕДНИЙ
ШКОЛЫШТЫ ТЫМЕНЬШЫВЛӘЛӘН

*Марийский АССР Наркомпрос
утверждаен*

Инв. № 2568

РСФСР НАРКОМПРОСЫН ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УЧЕБНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО

МОСКВА 1940

СОКРАЩАЕН КЕЛЕСЫМЫ СПИСОК.

А. О. — Островский А. Н.
 Б. дон Д. — Бать дон Дейч.
 В. Г. — Виктор Гюго.
 В. Р. — Рожкин В.
 В. С. — Сузы Владимир.
 Гарш. — Гаршин В. М.
 Гайд. — Гайдар.
 Гонч. — Гончаров И. А.
 Дж. — Джамбул Джабаев.
 Жд. — Жданов А. А.
 З. — Зошенко М.
 Иль. — Ильяков Н.
 И. Гр. — Груздев И.
 Кр. — Крылов И. А.
 Л. Каг. — Каганович Л. М.
 Л-К. — В. Лебелев-Кумач.
 Л. Т. — Толстой Л. Н.
 Лер. — Лермонтов М. Ю.
 М. Г. — Максим Горький.

Мол. — Молотов В. М.
 М. Сиб. — Мамин-Сибиряк.
 М. К. — Казаков Миколай.
 Н. О. — Островский Н. А.
 Нев. — Неверов А. С.
 Нек. — Некрасов Н. А.
 Ник. — Никитин И. С.
 Н. И. — Иванов Никита.
 П. — Пушкин А. С.
 Пер. — Перро.
 Сталин — Сталин И. В.
 Сер. — Серафимович А.
 С. Кир. — Киров С. М.
 Стах. — Стаханов А.
 С. Н. — Сергей Николаев.
 Т. — Тургенев И. С.
 Ф. — Фурманов А.
 Х. Д. — Хозе Диас.
 Чех. — Чехов А. П.
 Шол. — Шолохов М.

Н. С. Суворов и Г. В. Костатеев. ГРАММАТИКА МАРИЙСКОГО ЯЗЫКА
 часть II синтаксис, для неполной средней и средней школы
 На горно-марийском языке

Редактор С. А. Фирсов
 Технический редактор В. П. Рожин
 Корректор В. П. Петрова

Сдано в набор 21/IV 1940 г.; подписано к печати 10/VII 1940 г.
 Учетно-изд. листов 6,92. Печатных листов 7¹/₄.
 Тираж 1600 экз. Формат бумаги 60×92¹/₂. Учпедгиз № 443.
 Уполномоч. Главлита А—30021. Бумага Камской ф-ки

Государственное Учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР
 Москва, Орликов пер., д. 3, третий этаж

17-я ф-ка нац. книги Огиза РСФСР треста „Полиграфкнига“
 Москва, Шлюзовая наб., 10. Заказ № 2271

О
2
(П
ч
к
с
м
п
п
к
д
с
г
в
д
Н
ч
ш
с
ш
л
в
в
к
д
п
А
1*

ПРЕДИСЛОВИ.

Кырык-мары йылмй грамматикаат, мол йылмйн ганьок, кым отделеш пайылалтеш: 1) фонетикеш (юквлä гишän тыменьмаш); 2) морфологиеш (шамаквлä гишän тыменьмаш); 3) синтаксисеш (предложенивлä гишän тыменьмаш).

Предложенивлän строеништы гишän тымдышы грамматикын частьшым синтаксис маньт. Предложенивлä махань йиш ылыт, кыце лит, кыце шамаквлä икты-весбдон пижйт, тйдйвлä гишän синтаксис тымда.

Кырык-мары йылмй синтаксисым мары йылмй программа сембнь сиреннä, тиштäкөн программа сембнь керäl материалвлäm пуэннä. Кырык-мары йылмй синтаксисым составляймы годым, профессор С. Г. Бархударовын руш йылмй синтаксисын учебникым основеш пиштеннä, ты сембнь сиреннä. Тылец пасна, Андреев, Смирнов дä Иванов сирбмб лугово-восточный мары йылмй синтаксисдон төрештären миэннä, лугово-восточный синтаксис ганьымок кырык-мары йылмй синтаксисымат бштäш цаценнä.

Упражненивлäшкб дä примервлäшкб кырык-мары писательвлän дä алык-мары писательвлän произведенийвлä гыц (кыды-тидйжб гыц) примереш предложенивлäm пыртеннä.

Преджени гишän, проста предложенин синтаксис гишän Н. С. Суворов сирен.

Икань член предложенивлä гишän, предложенидон грамматически пижтбдбмб шамаквлä гишän, сложный предложенивлä гишän, сложносочиненный предложенивлä гишän, ик придаточныян, сложноподчиненный предложенивлä гишän Г. В. Костатеев сирен.

Предженин айырлалт шалгышы второстепенный членвлä гишän, шуку придаточный предложениän сложноподчиненный предложени гишän, вашталтыдымы (прямой) дон вашталтымы (косвенный) речь гишän Н. С. Суворов сирен. Знакым-шбндбмб правило гишän Г. В. Костатеев сирен.

Пбтäри гänä техень учебникым лыкмашты акситбвлäät лин кердбнбт. Седбндон цилä научный работниквлä, тымдышывлä дä тыменьшбвлä, йылмб пашадон интересуйышывлä дä молат — цилän ти учебникын акситбвлäжб гишän газета гач, Марийский АССР Наркомпросыш, Учпедгизыш дä бшкблänнäät сирбдä.

Авторвлä: Н. С. Суворов, Г. В. Костатеев.

ПРЕДЛОЖЕНИ ГИШАН ЫНГЫЛДАРЫМАШ.

1 §. Предложени.

Попымна годым ма Ышкымнан шанымашнам келесенә. Пытәренок ынгылдарен пумы каждый шанымаш (мысль) шамак цуцадон келесәлтеш.

Пример: *Коммунистический парти виден шалгымдон ма социализмым Ыштен шоктеннә. Сәндәллыкнам коллективизируйымашдон мәмнан родинынан Ылымаштыжы пиш шуку вашталтмашвлә линйт. Мәмнан Советский Союзштына классовый врагвлә шин шуму линйт.*

Ти примерышты пытәрен келесымә кым шанымаш, дә каждыйжок шуку шамакдон келесымә. Пытәрен келесымә шанымаш ик шамаканат лин кердеш.

Пример: *Сотемеш. Вады. Тыр. Шокшы.*

Ик шамакдон әль шуку шамакдон пытәренок келесымә шанымашым (мысльым) предложени маныт.

Попымы годым предложенивлә ләш юкын шагалмаш (пауза) лиәш. Сирымә годым ик предложеним весә гыц точкадон, восклицательный знакдон әль вопросительный знакдон айырат.

Предложенин составышкы пырышы дә иктә-махань вопросеш отвечаышы шамаквләм предложенин членвлә маныт.

Чкалов, Байдуков дә Беляков Северный полюс гач Америкышкы самолетеш чонгештенйт. Күвлә чонгештенйт? — Чкалов, Байдуков дә Беляков. Чкалов, Байдуков дә Беляков мам Ыштенйт? — Чонгештенйт. Кышец чонгештенйт? — Северный полюс гач. Кышкы чонгештенйт? — Америкышкы. Кышак чонгештенйт? — Самолетеш.

Предложенин членвлә главный дә второстепенный членвләш пайылалтыт.

Предложенни главный членвлājьй подлежащий дā ска-
зуемый.

Предложенништы иктā-ма гишāн попалтшы шамакым
подлежащий маныт. Подлежащий предмет гишāн ынгыл-
дара, соок *кў? ма?* (единственный числа), *кўвлā? мавлā?*
(множественный числа) вопросвлāэш отвечаая.

Подлежащий гишāн келесышы шамакым *сказуемый*
маныт? Сказуемый подлежащий гишāн ынгылдара: *пред-*
мет мам ыштā? аль *ма тбдбдон ыштāлтеш?* аль
предмет махань? ма тидб техень? кў тидб техень?
вопросвлāэш отвечаая.

1. *Якшар знамя* (подлежащий) *мбндбркй вылгыжалт каеш*
(сказуемый).

2. *Блбмāш* (подлежащий) *колхозышты пишок яжо* (ска-
зуемый).

3. *Пушкин* (подлежащий) *великий русский поэт* (сказуемый).

Предложенни цилā мол членвлājьйм второстепенный
членвлā маныт; нины главный членвлāдон келесымб ша-
нымашым ынгылдаращ палшат. Махань знамя кайын? —
Якшар знамя. Кыце кайын? — *Вылгыжалт кайын*. {Кыш-
кы кайын? — *Мбндбркй*.

Предложеннивлā простойвлā дā сложныйвлā лит.

Главный членвлā гыц веле ылышы предложеним кытык
(*простой нераспространенный*) предложени маныт.

Пример: *Кечй шынзй. Йыд ли. Шйжвйк шишка.*

Кытык предложеништы ик шанымаш веле келесалтеш.

Главный членвлā гыц пасна второстепенный членвлāан
предложением кужы (*простой распространенный*) пред-
ложени маныт.

Пример: *Мбнь Москвашкы каштынам. Петр яжон тыме-*
неш.

Пасна простой предложеништыш шанымашвлā (мысльвлā) ик
сложный шанымашкы цымырымы лин кердыт. Тынām ти шаны-
машым ынгылдарышы простой предложенивлājьй ик целый сло-
жн ый предложенишкы пижыт. Примерлāн, кок простой пред-
ложени: *Мā стахановский движеним шāренā. Планым утыдон*
теменā. Ти кок предложеним ик сложный предложенишкы ушаш
лиэш: *Мā стахановский движеним шāренā гынь, планым уты-*
дон теменā.

Кокты алы шуку простой предложенивлә гыц ылшы
ик сложный шанымашым анжыктышы предложеним *слож-*
ный предложени маныт.

Сложный предложенишкы пырышы простой предложенивләм
знаквләдон айырат.

1 упражнени. Текстым сирьдә. Смысл сембнь предложенивлә лозш точ-
кавләм шбндбдә.

СЧАСТЛИВЫЙ НАРОД.

Октябрьский социалистический революци якте труйышы ма-
ры халык пишок худан ёлен нинём кугижән самодержави дә
национальный буржуази угнетаен тебе Октябрьский социалисти-
ческий революци ли Ленинско-Сталинский национальный полити-
ка цилә национальностьвлә лошты пингыды дружбам ёштёш
марийский республикыштыш халыкат у ёлымашым ёштёш су-
сун пижё промышленность кушкеш колхозвлә пингыдемёт кол-
хозышты ёлымаш кечбнь яжоэмеш счастливый мары халыкын
национальный кадрвлә шукемёт самёрёк эдемвлә средний дә
высший шковләштё тыменьёт великий сталинский конституци
счастливый мары халыклан труяш канаш дә тыменяш правам
пуэн.

2 упражнени. Второстепенный членвләде примервләм сирен нәлдә: под-
лежащийым ик чертадон лбвәп ыдыралда, [сказуемыйым — коктыдон.

Августын курсантвлән военный мадыш тёнгаләлтён. Ик цаш
дә кымлы минутын красныйвлән штабышты радиограмма плучайы-
мы. Синийвлә пехотын кок батальон силадон возвышени гыц
(күкшё вәр гыц) кёртни корны станци докыла наступаят. Крас-
ныйвлән штабын начальник полковой командирлән әнгёр мычки
оборонительный линим занимааш приказым пуэн. Ял вёлкё
шагалтымы полк приказышты анжыктымы позицишкы ыртыш-
ток выступая. Әнгёр дорц мбндёрнәт агыл, синийвлән раз-
ведкым кычымы Полк әнгёр тыреш окопаялт вазын. Подраз-
делеништыш боецвлә вес сирёштё изиш тәрвәнёлмёмок цаклат.
Синийвлә станци докы йывырт толыт. Нёбнён шанымы маневрыш-
ты толкеш ак тол. Синийвлә кёртни корны станци докы то-
лын ак кердеп.

3 упражнени. Кётёк предложенивләшкё второстепенный чланвләм при-
ваен сирен нәлдә.

КОЛЫМ ЛОМАШТЫ.

Кечё куза. Вьльдырцанвлә мырат. Ёрвезёвлә ашкедёт. Ән-
гёр йога. Пыш шёнзә. Нинё шёнзёнёт. Мишук вктәрә. Петю
колта. Кол попашыш. Эче тбды колта. Нёбнё кычевё. Ёрвезё-
влә толыт.

4 упражнени. Текстим лыдын лăктă да цилă сложнй предложенивлăм анжыктен пуда.

РАДИСТ.

Эрнст Кренкель учительн семьяэш шачын. Изижї годым Джек Лондонн сочиненивлăжым яратен лыдын, тїштăкен тїдїм мужественнй эдемвлăн приключенивлăштї привлекаянїт. Кынам Эрнстлан луатвїц и шон, тїдї ровотаяш да семьяжылан палшаш тїнгăлїн. Пїтăри хала мычкы афишвлăм тышкен каштын. Вара жестянщикын мастерскойыш подручныеш пырен. Полюсым кредăл нăлшăшлыкет нимахань сусудеок кострулькывлăм чинен. Зато цилă страстьдон радиотелеграфиствлăн вечерний школышты ровотаен, тїштї 1920 ин тымень лăктїн. Тїдї мїндїр плаваниш радистеш кеаш шанен, да сăмбїрїк радистым ик корабльшкат нăлтелыт. Икăнă тїдї колын, тамахань северный островыш радиствлă келїт. Тидї принимаймы лин. Кренкель Новый Земляшкї кея. Тїнăмшен тїдїн соок ылымї вяржї ганьок Заполярье лиэш, а Большой Земляштї тїдї ышкїмжїм хынаэш шотла.

2 §. Повествовательный, вопросительный да восклицательный предложенивлă.

1. Предложени иктă-ма гишăн увертăрен келесїмї гїнь, техень предложеним *повествовательный предложени* маныт.

Повествовательный предложеним келесїмї годым юк вала. Сирїмї годым повествовательный предложени паштек точкам шїндăт.

Мăмнăн колхозналан ындекиш и шон. Колхозна кого урожайым плуцаен. Колхозниквлă зажиточно да культурно ылат.

2. Предложени иктă-ма гишăн ядын келесїмї гїнь, техень предложеним *вопросительный предложени* маныт. Вопросительный предложени паштек вопросительный знаком шїндăт.

Тенгечї кином анжышыц? Картинжы яжо?

Вопросительный предложеништы местоимени аль наречи лїм шамак лин кердїт: *Ку толеш вăл? Ма сасла? Кышты корныжы? Кынам шона?*

Кынамжы ядмаш аль вопросительный частицывлă палшымдон лиэш: *Аль тїнь веле ылынат? Пăлет вара тидїм?*

Вопросительный предложеним ядмы шамак гїц пасна, вопросительный интонацидон келесăш лиэш (предложеништы смысл шотдон главный шамак келесїмї годым юк куза).

Тѣнь ударный грамотым плуцайышыц? Тѣнь ударный грамотым плуцайышыц? Тѣнь ударный грамотым плуцайышыц?

3. Предложени сѣгырӓл цудеен ӓль ӓрын келесѣмѣ гѣнь, техень предложеним *восклицательный предложени* маныт. Восклицательный предложени паштек восклицательный знакым шѣндӓт. *Лӓк тишец! У сѣнгѣмӓшкѣ, ташкалда! Ну и эдем, лач мӓскӓок!*

Примечани: а) Иктӓ-мам Ыштӓш шӓден ӓль ядын келесѣмѣ предложени паштек точкамат, восклицательный знакымат шѣндӓт: *Тагачы клубыш цилӓн мидӓ!* б) Южнам вопросительный предложени пингѣдын келесӓлтеш, сѣбӓндон техень предложени паштек вопросительный знакым дӓ восклицательный знакым шѣндӓт: *Техень яжо выставкым кынам ужында?!*

5 упражнени. Мыривлӓм выразительно лыдын лӓктӓ. Каждый предложени махань ылын, келесѣдӓ.

1. Карем тѣреш, урмашеш,
Пичѣ пичѣмѣм кӓ ужын?
Паян доныш пӓшӓӓш
Пуры Ылѣмӓшѣм кӓ ужын?!
2. Тошты годшы Ылѣмӓшдон
Труйыш халык орланен.
Кѣзѣйт ѣнде совет Ылѣмӓшдон
Труйыш халык ѣвѣртен.
3. Тау ӓтям-ӓвӓмлӓн
Мӓмнӓм анжен куштымлан!
Тау вождьян-Сталинлӓн
Яжо Ылѣмӓшкѣ лыкмыжылан!

6 упражнени. Ти текстым лыдын лӓктӓ дӓ керӓл знаквлӓм предложенивлӓ паштек шѣнден, сирен нӓлдӓ.

Петя, парккультурышты тѣнь телѣм ылынат ӓль кѣзѣйт якте эче мителат Малан вара мителат Тѣштѣ вет пиш интересно Тел толмыкок эче тѣштѣ и кырыквлӓм Ыштѣмѣ Лыжниквлӓлӓн трамплинвлӓӓт улы Катокат улы И фигурвлӓ гишӓн колтелат Тѣштѣ нѣнѣ целый аллея ылыт Ай маханьвлӓ тѣштѣ карусельвлӓжѣ Колышт доко, Петя, иргодым кӓнѣмѣ кечѣ Кенӓ коктын яра Ну Ындежѣ гѣнь яжо

7 упражнени. Повествовательный, вопросительный дӓ восклицательный предложенивлӓм пырген, Ышкѣмдӓн школдан, классдан ӓль колхоздан Ылѣмӓш гѣц кѣтѣк рассказым сирѣдӓ. Каждый эдемѣн шаяжы у корны гѣц лижѣ дӓ шая анзылан тирем шѣндѣдӓ.

3 §. Предложеништы шамаквлӓн пижмӓшѣштѣ.

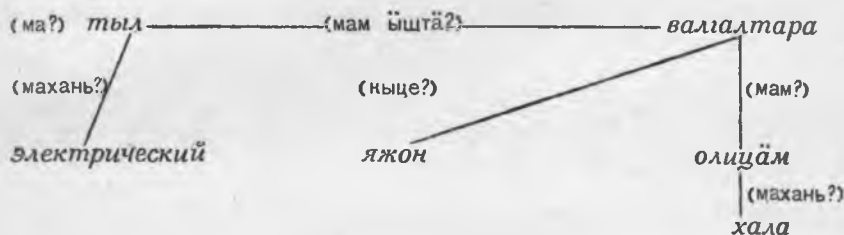
Предложеништы шамаквлӓ Ышке лоштышты смысл шотдон пижѣн миӓт. Шамаквлӓн пижмӓш кок статян лин кердеш: сочинительный дӓ подчинительный.

Сочинительный годым шамаквлӓ равноправный, равноценный лин пижӓт. Пример: *толын дӓ кен; книгӓ дон тетрадь; то лишнь, то мӓндӓрнь; тӓ мӓнь, тӓ тӓнь.*

Подчинительный годым подчиняйышы дон подчиненный шамаквлӓ айырлалтыт. Подчиненныйвлӓ подчиняйышвлӓм ынгылдарат (поясняют), темӓт (дополняют) ӓль пӓлдӓртӓт (определяют). Седӓндон подчиняйышы шамакшы главныеш шотлалтеш, а подчиненный шамакшы — главный шамакын зависимыеш. Тидӓм вопросом шӓндӓмдон куштылгын пӓлӓш лиӓш. Вопрослан отвечайышы шамакшы тӓ шамаклан грамматически подчинялатеш.

Пример: *Мӓнь лыдам.* Мам лыдам? — *Книгӓм лыдам.* (Книгӓм лӓм шамак *лыдам* глаголым ынгылдара). Махань книгӓм лыдам? — *Интересный книгӓм лыдам.* (Интересный пӓлӓк шамак *книгӓм* лӓм шамакым ынгылдара). Кыце лыдам? — *Яратен лыдам.* (Яратен наречи *лыдам* глаголым ынгылдара). Ти шотдон, распространенный предложеништы шамаквлӓ цель гань вӓш-вӓш пижӓн шалгат. Тидӓ теве техень таблица гӓц пӓлӓ:

Хала олицӓм электрический тыл яжон соте мдӓрӓ.

Подчинительный пижмӓш кым йиш улы: согласованиӓн, управлениӓн дӓ примыканиӓн.

1. Подчиненный шамак подчиняйышыдон согласуял-теш, ик числашток, падежешок ӓль лицӓӓш шӓндӓлтеш гӓнь, шамаквлӓн техень пижмӓшӓм *согласовани* маныт.

Мары йӓлмӓштӓ подлешащий дон сказуемый соок согласуял-тыт. Пример: *Колхозник кралеш.* Ти предложеништы сказуемый подлежащийдон согласуялтын. *Мӓнь сирмӓшӓм сирем.* Ти предложеништы *сирем* сказуемый *мӓнь* лӓм вӓшталтыш шамакдон согласуялтын.

Согласовани годым подчиненный шамакын формыжы подчиняйышы шамак вӓшталтмы семӓнь вӓшталтеш. Согласовани дей-ствиян махань предметдом пижӓн шалгымжым анжыкта.

1. Шим пйл мызырланен шйргй шайыц кузен. 2. Ёрвезйвлй пионерский лагерышты яжон кйненйт. 3. Советский авиаци кого сйнгймйшйм йштен. 4. Якшар флаг йвйртйрен колонышты вйсйлтеш. 5. Классышты ружгаш воксеок ак яры. 6. Мй урокышты шуку йиш опытым йштенй.

1. ПРОСТА ПРЕДЛОЖЕНИИ СИНТАКСИС.

ПРЕДЛОЖЕНИИ ГЛАВНЫЙ ЧЛЕНВЛЙ.

4 §. Подлежащий.

Подлежащий шуку гйнкшок именительный падежышты шалгышы лйм шамакдон келесйлтеш. Лйм шамак вйреш подлежащий шотеш местоимени шамаквлй лин кердйт.

Пример: *Тыменьшйвлй социалистический соревнованишкы нижевй. Нинй йшке классыштышты неуспеваемостьым пйтйрйш сйревй.*

Мол шамаквлййт лйм шамак вйреш аль тйдйн значенижыдон кычылтмы годым подлежащий лин кердйт, лймйнжок: пйлык шамак, причасти, шот шамак дй неопределенный форман глагол.

Пример: *Красныйвлй белыйвлйм сйнгевй. Кыргызшывлй тйрвйневй. Лу коктеш пайылалтеш. Тыменяш нигнамат уты агыл.*

Подлежащий шамаквлйн сочетанидонат лин кердеш.

1. Подлежащий техень сочетанидон лин кердеш: именительный дй творительный падежышты шалгышы лйм шамаквлйдон дй местоимени шамаквлйдон.

Пример: *Полкан Барбосдон аярышты йренйт. Атяжй эргйжйдон халашкы кейт.*

Ти сочетанивлй *Полкан Барбосдон, атяжй эргйжйдон* тенге келесйлт кердйт: *Полкан дон Барбос, атяжй дон эргйжй*, тйнйм нинй цилйн подлежащий лит. Ти сочетанивлйн подлежащий ылымы значеништы сказуемыйвлйн (*йренйт, кейт*) множественный числан формыштыдон ынгылдаралтеш.

2. Подлежащий техень сочетанидонат лин кердеш: шот шамак единственный числашты шалгышы лйм шамак сочетанидон.

Пример: *Кок эдем корныдон ашкедйт. Вдйц красноармеец разведкыш кевй.* Техень сочетани годым сказуемый множественный числашты лиэш.

11 упражнени. Текстым сирен нйлдй, подлежащийым лйвйц ыдыралда Подлежащий махань часть речидон келесймй, анжыктыда.

Январыштыш ик уштй кечйн Павка йшке сменжым пйтйрйш дй токыжы кейш йймдйлйлтйн ылы, но тйдйм вйшталгышы

Ырвезы уке ылы. Павка хоза ваты докы миш да токем кеем манын келесыш, но тыдыжы ыш колты...

Павка краным пйтйральной — вйд ак йогы. Водокачка вйдим ак пу тама. Краным пйтйралтеок коден, пу ара вйлан вазынат, амален кен: пиш когон янгылымаш сйнген.

Изиш лимыкы, вйд толаш тынгалеш, кран лывалныш тазым цец тема, вара тыр гач кеаш тынгалеш. Теве седйтра кымдыкеш вйд шарла, амаса докы шозш да залышкы пырен кеа.

Йогышы вйдет амалышы пассажирвлан хадйрышты, чемоданышты лывак йоген толеш. Цаклышы иктат уке. Вара седйрашты кишы ик эдем лывак шомыкы веле, тиды кыныл шагалеш да сйгйрал колта. Тишакен шум тарваня. (Н. О.)

12 упражнени. Предложенивлам сирен налда да подлежащийым лывац ыдыралда. Подлежащий махань шамак гыц ылымжым шамак вйлан анжыктыда.

1. Цышкер логыц паромын брдыжшы шимын каеш. (М. Г.) 2. Ты решениеш судышты ылшывля цилан кидым пиштенйт. (П.) 3. Церот Дубровский докы шо. Секретарь тыдылан пумагам кандыш. (П.) 4. Иванлан вйц и шо. 5. Киэн лыдаш ак яры. 6. Кок ганя вйзйт — лу. 7. Мбнь кечы кодыдеок тыменяш каштам. 8. Цилан соревнованиш пижда. 9. Депутатвля сессийкы погынат. 10. Блаш яжо, ровотаяш веселя.

13 упражнени. Техень шамаквлан подлежащийвлан ыштен, предложенивлан сирыда.

Ошы, иктат, тыды, тыменяш, палышы, попышы, ку, иктыжы, весыжы, ма.

5 §. Проста сказуемый.

Сказуемый проста да составной улы. Ик глаголдон келесимы сказуемыйым проста сказуемый маныт. Глаголдон келесимы сказуемый изьявительный, сослагательный, повелительный да намерени наклоненишты лин кердеш, да веремаат анжыкта.

Пример: 1. *Вады лишблемеш. Кечы улыкы валыш. Тополь вуйвлд изиш якшаргын кайыт.* (М. Г.) 2. *Стараен ыштйде техень результат ак ли ылы.* 3. *Акынвлд, мырыда сусу мырыдам.* (Дж.) 4. *Ох, цевер кангыж, мбнь тбньэм яратынем.*

Личный форман глаголдон келесимы сказуемый подлежащийдон лицашты да числашты согласуялтеш.

Пример: *Мбнь яратем туан сандалыкем.*

Кышкы тбнь кыдалат, имниэм?

Колхоз ныр вйлынй тывривля мырат.

Якшар знамя кайын колтыш. Мыры юк мугйралт кеш. Колхозниквлд митингыш толевй. Тыменьшйвлд строеш шагалыныт.

14 упражнени. Каждый предложеништы подлежащий дон сказуемыйым мыжырын сирен нәлдә. Каждый глагол-сказуемыйын наклоненижым дә веремәжым анжыктыда.

I. 1. Шуку гишән мә атямдон попышна. Тьдй первиш Ыль-мәшбжй гишән орланен попыш. 2. Мьнь врачеш тыменьнем, советский народым здоровам Ыштынем. 3. Отличник пиш яжон тыменеш. 4. Москвашты мә тамамат ужна. 5. Мьнь сусун мыралтынем. 6. Тьнь, папи, колтай ямакедым.

- II. а) Мә у Конституцин
Каждый шамакшым
Пиш Ыввйртен вәш линә!
Вет тьдй пиш шергь
Правам дә пиальым¹
Канден курымешнә мәләннә! (В. Р.)
- б) Май кечы ййрәлтен анжалеш
Великий Советский Союзым.
Советский мўландй пеледеш
Дә чий ыжар парсын ыргемым. (Н. И.)

6 §. Лымән составной сказуемый.

Составной сказуемый кок йиш лиэш: лымән составной дә глаголан составной сказуемый.

Ылам, лийм глаголвләдон келесымән сказуемый лым шамакдон аль пәльк шамакдон пижшй ылеш гьнь, техень сказуемыйым лымән составной сказуемый маныт.

1. *Мьнь трудовой народын эргьжй ылам.* 2. *Мьньын йзәм пограничник ылеш.* 3. *Кирила Петрович темтймь барин ылын.* 4. *Тене урожай пиш яжо лиэш.* 5. *Петров герой лин.*

Ылам дон *лийм* глаголвлә составной сказуемыйышты связка ылыт. Связка палшен шалгышы значениән ылеш. Тидй подлежащий дон сказуемый лошты связым Ыштә, веремәм, лицәм дә наклоненим анжыкта. Составной сказуемый годом лым шамакым дә пәльк шамакым сказуемыйын лымән (именной) частышы маныт; сказуемыйын лымән частышы сказуемыйын тьнг значенижым анжыкта. Предложеништы простой сказуемый ик шамакдон (глаголдон) веле келесәлтеш гьнь, составной сказуемый кок шамакдон келесәлтеш. Тәнгәштәрйдә: *Авәм ясыланен. Авәм ясы ылын. Морен телым ошемеш. Морен телым ошы лиэш.*

Составной сказуемыйын лымән частышы лым шамак дә пәльк шамак гьц пасна, шот шамакат, местоименият лин кердйт. *Пәшйштй мәмнән бригадына первый ылыы. Сьнгймәш мәмнән лиэш.*

¹ Пяльым — цәшым, счастьем.

15 упражнени. Проста сказуемыйвләм составнойдон вашталтыда.

1. Игечѣ яжозмын.
2. Мардеж тырлен.
3. Пушангѣ Ёлѣштәш саремеш.
4. Атям колхозышты — стахановец.
5. Ёзәм — летчик.
6. Кеәш йәмдѣләлт.
7. Мѣнь — тыменьшѣ.
8. Иванов — отличник.

7 §. Связка.

Составной сказуемыйышты палшышы глаголым связка маныт. Связка шуку гәнәкшок *ылаш*, *лиш* глаголвлә лит. Нинѣ веремәм, лицәм дә наклоненим анжыктат.

1. *Перви Ёлѣмәшнә худа ылын.*
2. *Пионер комсомоллан палшышы ылеш.*
3. *Мә яжо Ёлѣмәштѣ Ёлѣшѣ ылына.*

Предложением кѣзѣтшѣ веремәдон келесѣмѣ годым связка шуку гәнәкок ләктѣн вазеш.

1. *Мѣньѣн әвәм ударница.*
2. *Мәмнән колхозна кого.*
3. *Атям кудлу иш.*
4. *Мѣньѣн тәнгемвлә шуку.*
5. *Ти класс мәмнән.*

Связка шотышты шалгышы глаголвлә Ёшкеәт самостоятельный значениән простой сказуемый лин кердѣт.

Пример: *Тенгечѣ мѣнь тонына ыльым. Тагачы школеш комсомольский собрани лиш. Тидѣ перви ылын.*

16 упражнени. Пѣтәри простой сказуемаян предложенивләм, вара составной сказуемаянвләм сирен нәлдә.

1. Колхозный крестьянство зажиточный лин.
2. Колхозвләнә большевистский ылыт.
3. Животноводством шәрѣмәш основной задача ылеш.
4. Ёләш яжо, веселә.
5. СССР-на мир вѣлнѣ коммунизмышкы видѣшѣ маяк ылеш.
6. Колхозниквлә ашындарен ровотаят.
7. Тагачы цевер кечѣ ылеш.
8. Кечѣ шокшын землям Ёрѣктә.
9. Ёзәм красноармеец ылеш.
10. Тыменьмәштѣ отличник лидә.
11. Экскурси яжон эртѣш.

17 упражнени. Ти предложенивләм кок столбикдон сирен нәлдә. Шалахай монгыреш проста сказуемаян предложенивләм, вургымла монгыреш составной сказуемаянвләм сирѣдә.

1. Мә социализмом Ёштен шоктеннә.
2. Конституци основной закон ылеш.
3. Красный Арми силан ылеш.
4. Врагвләм яжон лывышына.
5. Шѣжѣм йѣд пѣцкемѣш лиш.
6. Шошым мә докына шуку йиш кеквлә толыт.
7. Тѣдѣ яжо физкультурник ылы.
8. Игечѣ жоалген.
9. Пионервлә отлично тыменьшѣвлә ылыт.
10. Иргодым социалистический договорнам проверенә.

8 §. Составной сказуемыйын пӕлӕк шамакдон келесӕлтшӕ лӕмӕн частышы.

Составной сказуемый предметын махань ылмыжым анжыктен кердеш. Техень сказуемыйын лӕмӕн частышы пӕлӕк шамакдон келесӕлтеш.

Йыд тыр. Тӕлзӕ соты. Ти примервлӕ кӕзӕйтшӕ жепӕштӕ келесӕлтӕнӕйт, седӕндон сказуемыйын лӕмӕн частышы сага связка уке, тӕнге тӕнгат связкын ылмыжы (ылеш). Ти примервлӕм связкыдон тенге келесӕш лиӕш: *Йыд тыр ылеш. Тӕлзӕ соты ылеш.*

Составной сказуемыйын лӕмӕн частышы местоименидонат, шот шамакдонат келесӕлт кердеш. Тӕнӕм местоимениӕн сказуемый *кӕн?* вопросеш отвеча. *Ти тетрадь мӕнӕн. Тӕнӕн партет кымшы.*

Составной сказуемыйын лӕмӕн частышы родительный падежышты шалгышы лӕм шамакдон келесӕлт кердеш. Тӕнӕм лӕм шамакдон келесӕмӕн сказуемый *кӕн? ман?* вопросеш отвеча. *Ти произведени Пушкинын. Ти машинӕ колхозын.*

18 упражнени. Текст гӕц сказуемыйвлӕм сирен нӕлдӕ; нинӕ махань часть речидон келесӕлтӕнӕйт, анжыктыда.

1. Тенгечӕ кечӕ пиш цевер ылы. Мӕ алыкышкы кешнӕ. Алыкышты йонгата дӕ свезӕ. Алык покшац рекӕ йога. Рекӕжӕ келгӕ, кымда. Рекӕштӕ пышдон мадна. Мадаш яжо. Пышыжы коллоӕцӕн. Мӕ нӕштӕлнӕ дӕ мӕнгеш толна. 2. Ти опытный участок мӕнӕн. Ти вӕр мӕнӕн. Мӕнӕн классна шӕмшӕ. Ти яжо клуб колхознан. Москва хала пиш яжо. Мӕ лӕдтӕмӕ, патыр ылына.

9 §. Лӕм шамакдон келесӕлтшӕ составной сказуемыйын лӕмӕн частышы.

Составной сказуемый попымашты предметын *кӕ* аль *ма* ылмыжым анжыктен кердеш. Техень сказуемыйын лӕмӕн частышы лӕм шамакдон келесӕлтеш.

1. *Ӕтям учитель ылеш.* 2. *Петя инженер лиӕш.* 3. *Микеркин — СССР Верховный Советын депутат.*

Сказуемый шотеш келесӕмӕ лӕм шамакым местоименидон вашталташ лиӕш: *Тӕн кӕ лиӕт? Мӕн летчик лиӕм.*

Шот анжыктышы шот шамакат сказуемый вӕреш лин кердеш:

1. *Кок гӕнӕ вӕзӕт — лу.* 2. *Мӕнӕн ӕкӕм луаткӕндӕкши иӕш.*

19 упражнени. Составной сказуемыйын лӕм шамакдон келесӕлтшӕ лӕмӕн частышым лӕвӕц ыдыралда.

1. Колян äвәжй пилот. 2. Äтям конюх ылеш. 3. Мä пионер ылына. 4. Тйды комбайнер ылеш. 5. Ёрвезйвлä мäмнän смена ылыт. 6. Мäмнän Красный Арми— советский сändäлйкын Ёнян оролыжы. 7. Павел дон Миша отличник ылыт. 8. Василий Лебедев-Кумач — выдающий поэт. 9. Бетховен гениальный композитор ылын. 10. Тйды мйньбйн тäнгем ылы.

10 §. Причастидон келесäлтшй составной сказуемыйын лймän частьшы.

Составной сказуемыйын лймän частьшы причастийät, утларакшы страдательный причасти лин кердеш.

1. *Пöрт седйрä чийлтымбй.* 2. *Корны ташкымы ылеш.* 3. *Петров йшке пйшäжбм яжон пйльшбй ылеш.* 4. *Задани йштбймбй лиэш.*

20 упражнени. Примервлäm лыдын лäктä. Сказуемыйвлäm мода; махань часть речидон келесäлтйнбйт, ынгылдарыда.

1. Алыкышты шудым поген пйтärймбй. (Л. Т.) 2. Эчеät ик тйльзй жеп эртйш, яжонок пйльмбй ли. (Гарш.) 3. Всесоюзный сельскохозийственный выставка 1939 ин 1 августын пачылтын. 4. Ёлймäшнä мäмнän воксеок вашталтын. 5. Сталинский кок пятилетка успехдон выполняймы ылы, кымшы пятилеткаат тенгеок выполняймы лиэш. 6. Сталин тäнг мäмнäm яжо ёлймäшкбй нäнгеä.

11 §. Глаголан составной сказуемый.

Сказуемый кок глаголдон келесäлтеш гйнь, тйхень сказуемыйым составной сказуемый маныт. Техень годем сказуемыйын тйнг значенижым анжыктышы глагол неопределенный форман лиэш, а палшышы значениän глаголжы личный форман лиэш. Первый глаголжы действим веле анжыкта, а вес палшышы значениän глаголжы веремäm, наклоненим, числам анжыкта.

1. *Праздник анзыц хынавлй кыдалышташ тбйнгäлевбй.* (П.) 2. *Мйнь шуку тумазен кердтелам.* (П.) 3. *Имнивлä тйш-тиш кыдалышташ тбйнгäлевбй.* (Т.) 5. *Ванька пиш яжон амален кеш.* (Чех.) 6. *Хынавлй качкевбй, ййүэвбй, вара мыраш, кушташ тбйнгäлевбй.* 7. *Ти книгäm обязательно лыдаш келеш.*

Примечани. 1. Глагольный составной сказуемыйым предложеништы кыце лимбй анжыктышы члендон (обстоятельствыдон) яраш ак кел. Глагольный составной сказуемыйым ик шамак сембй анжат, тйдбйлän ик вопросым шйндät: *Ванька пиш яжон амален кеш.* (Чех.) Тиштбй *амален кеш* — составной сказуемый, тйды *мам йштбйш?* вопросеш отвечая. Действим кыце лимбйжбй анжыктышы член сказуемый гйц айырлен шалга, тйдбйлän пасна вопросым шйндät: *Ёрвезй мырен шйнзä.* Тиштбй *шйнзä* — сказуемый, *мырен* — действим кыце лимбйжбй анжыкта, тйдбйлän *мам йштен шйнзä?* вопрос лиэш.

2. Глагольный составной сказуемыйышты спрягаалтыдымы 1 спряжени глаголын тѳнгжѳ шуку слоган лѳш гѳнь, техень глагол кѳтѳкѳнѳт. келесѳлт кердеш: *Трѳк шѳргѳшты пушднгѳ йдрѳлтмѳ юк кужын мѳгѳрѳлт кеш.*

21 упражнени. Примервлѳм сирен нѳлдѳ, сказуемыйвлѳм лѳвѳц ыдыралда дѳ махань йиш шамакдон нинѳ келесѳлтѳнѳт, анжыктыда.

1. Мѳ эчеѳт кеѳш тѳрвѳнѳшнѳ. (П.) 2. Изи хала докы лишемѳш тѳнгѳлнѳ. (П.) 3. Ти садышты вишня, шуку йиш олма шуку кушкыт ылы. (Гонч.) 4. Нинѳ цилѳн корныш лѳктѳн шагалыт. (Л. Т.) 5. Мѳ срокеш ѳштен шоктышашлык ылына. 6. Первый январеш корным обязательно ѳштен шоктымла. (Н. О.) 7. Хаджи Мурат вачкы гѳц вѳдѳм каштал нѳлят, амаса докы миѳн шагалы. (Л. Т.) 8. Тѳлзѳ соты уке ылы. (Л. Т.)

22 упражнени. Техень составной сказуемыйвлѳм пыртен, ѳшке гѳцтѳ предложенивлѳм сирѳдѳ.

1. Валгалташ тѳнгѳлыѳ. 2. Сотем кеш. 3. Кузаш тѳнгѳлыѳ. 4. Толын шагалы. 5. Кыргыз толы. 6. Куштен пуш. 7. Кеѳш тѳрвѳнѳш. 8. Сѳгѳрѳл колтыш. 9. Ваштыл шѳндѳш.

23 упражнени. Текстым лыдын лѳктѳ. Тѳштѳ подлежащийым дѳ сказуемыйым мода; нинѳ махань шамак йиш гѳц ылыт, анжыктен пуда.

Александр Бусыгин — знатный эдем. Тѳдѳ стахановецвлѳ логѳц ик первый стахановец. Тѳдѳ гишѳн Советский Союзышты цилѳн пѳлѳт. Бусыгин Горький халаштыш Молотов лѳмѳн автозаводышты ѳвшѳт ылын. Тѳшты тѳдѳ пѳшѳжѳм у семѳнь ѳштен дѳ рекордым анжыктен.

Бусыгинын примержым йѳлѳт нѳлѳнѳт. Автозаводышты социалистический соревновани шѳрлѳш, стахановецвлѳн рядѳшты кушкаш тѳнгѳлыѳ. Кузнечный цех программым утыдон темен миѳн. Советский правительство Бусыгин тѳнгѳм Ленин ордендон награждаен. Кѳзѳт тидѳ академишты тыменеш.

24 упражнени. «Школышты ирок» темылан изи рассказым ѳшкеок сирѳдѳ. Проста предложенивлѳдон сирѳш цацыда. Составной сказуемыйвлѳм лѳвѳц ыдыралда.

12 §. Составной сказуемыйышты связка уке годым тирем шѳндѳмѳш.

Сказуемый именительный падежышты шалгышы лѳм шамакдон ѳль шот шамакдон келесѳлтѳн гѳнь, тѳнѳм связка уке годым тирем шѳндѳт.

Иванов — орденоносец. Кок гѳнѳ нѳлѳт — кѳндѳкиш.

Примечани. 1. Сказуемый анзылны тидѳ шамак шалга гѳнь, тѳнѳмѳт тирем шѳндѳт. *Тыменьмѳш — тидѳ пѳлѳмѳш.*

2. Южнам тирем тидѳ шамак пачешѳт шѳндѳт. *Колхоз корны, тидѳ — социализм корны.*

3. Подлежащий дон сказуемый коктынат неопределенный форман глаголдон келесбьмь ылыт гьнь, тьнама́т тирем шьндя́т. *Физкультурдон занимаеш — бьшке кя́пьм куштылташ.*

25 упражнени. Текстым сирен на́лдя. Подлежащийым ик чертадон, сказуемыйым коктыдон лья́ац ыдыралда. Ынгылдарен пуда, малан кыды предложеништыжы тирем шьндьмь, а кыдыштыжы шьндьмь агыл.

1. Мамна́н родинына — социалистический сандя́лк. 2. Москва — СССР-н центр. Мамна́н колхозна «У ви» ылеш. 3. Стахановский движени — тидь коммунизмын тьнгя́лтш. 4. Мьньбьн йза́м учитель. 5. Кым гана́ нья́лт луаткокты лиэш. 6. Анна — отличница. 7. Мьнь пионер ылам. 8. Поэма — тидь кого произведени. 9. Алексей Толстой — писатель, академик. 10. Колхозышты йлымаш яжо.

26 упражнени. Предложенивля́м сирьда́, керя́л ва́реш тирем шьндьда́.

1. Крымышты йльшьвя́ла шукужок тадарвя́ла. 2. Чернила сиря́ш керя́л. 3. Дунаевский композитор. 4. Яжон тыменяш, йшкьмьм яжон видя́ш, токы пумы па́шам срокеш выполняеш тидь тыменьшын основной задачшы. 5. Имни, ышка́л, шарык во́лыквя́ла. 6. Лу вькькь вьзьбьтшм пиштьмькькь луатвьзьбьт лиэш. 7. Кымлы дон нья́ллы шьмлу. 8. Циля́ сандя́лк вьлны́шть пролетаривля́ла мамна́н та́нгвя́ла.

27 упражнени. Теве ти подлежащийвля́дон лым шамакан сказуемыйвля́м бьштен, предложенивля́м сирьда́.

Образец: *Москва́ — шьргьштш зверь. Пальто́ — чимь выргем.*

Москва́. Пальто. Рассказ. Комбайн. Пулемет. Кислород. Противогаз. Иртыш. Москва. Физкультура.

13 §. Сказуемый подлежащийдон согласоваялтмы пасна случайвя́ла.

1. Подлежащий именительный падежышты шалгышы лым шамакдон да творительный падежышты шалгышы лым шамакдон иквареш келеся́лтеш гьнь, сказуемый множественный числашты лиэш.

Атяжь эргьжьдон охотничаяш кевь (4 § та́нгя́штя́рен анжы).

Примечани. Южнам сказуемый единственный числадон келеся́лтеш, тьна́м именительный падежышты шалгышы лым шамакшы подлежащий, а творительный падежышты шалгышы лым шамакшы дополнени лиэш. *Вадеш Митю Митридон хала гьц тольы.*

2. Подлежащий *кынар, тамазар, шуку, чьдь* шамаквя́дон келеся́лтеш гьнь, сказуемый единственный числадон лиэш.

Шуку книгя́ мьньбьн улы. Тамазар эдем анзыкы пырен шагалы.

28 упражнени. Предложеним Ышке гыц шанен сирбдә; пумы шамаквлә предложеништы подлежащий лишты. Подлежащийвләм ик гәнә, сказуемыйвләм кок гәнә лбвәц ыдыралда.

1. Народ, флаг.
2. Миша, Костя.
3. Лиза, Елен.
4. Пи, коты.
5. Атяжы, аважы.
6. Машинист, механик.
7. Бригадир, агроном.
8. Пуры, худа.

ПРЕДЛОЖЕНИИ ВТОРОСТЕПЕННЫЙ ЧЛЕНВЛӘ.

14 §. Дополнени.

Предметым анжыктышы дә косвенный падежвлән вo-просвләэш отвечаышы второстепенный членым *дополнени* маныт.

1. *Советский Союзыштыш герой-летчиквлә мировой рекордым* (мам?) Ыштәт.
2. *Писмоносец колхоз председателльән* (күлән?) *сирмәшым пуш.*
3. *Мәмнән сәндәлыкнә лесдон* (мадон?) *пишок паян ылеш.*
4. *Коккинаки гишән* (кү гишән?) *йбәрвәш пәләт.*

Кынамжы родительный падежышты шалгышы лым шамакат, тынгеок местный падежышты послелогдон келесәлтшй шамакат, вәрём, направленим ак анжыкты гынь, дополнени лин кердеш.

1. *Петян атяжы инспектор ылеш.*
2. *Пөрт гыц тугы ләкты.*

Дополнени утларакшок лым шамакдон келесәлтеш. Лым шамак вәреш дополнени шотышты местоимени, пәлык шамак, части, шот шамак дә молат лин кердыт.

1. *Митри аңгырдон шукы колым кычен.*
2. *Яжон тымень-мәжы гишән тбдблән премим пуэныт.*
3. *Кәчгыжым волык ыжаргым качкаш ярата.*
4. *Экскурсиш толшывләм Москва пиш интересуен.*
5. *Коктынок кудытым сьнгенбт.*

Неопределенный форман глаголат дополнени лин кердеш; тынәм тбды дательный дон винительный падежын вoпросеш отвеча.

1. *Мынь лыдаш яратем.*
2. *Врач мйланем нуштбләш разрешаен.*

Примечани. Дополнени лишй неопределенный глаголым составной сказуемыйш пырышы неопределенный форма гыц айырен мышташ келеш.

Неопределенный форман глагол дополнени лимыжы годым тбдблән пасна вoпросым шьндәт; составной сказуемыйш пырышы неопределенный форман глаголан Ышкетшблән агыл, а иквәреш составной сказуемыйлан вoпросым шьндәт (11 § анжы).

Неопределенный форман дополнени.

1. *Шоляэм книгәм лыдаш тыменьбн.*
2. *Митю шыжаржым сирәш тымда.*

29 упражнени. Текстым сирен нәлдә. Дополненивләм лйвәц ыдыралда, махань вопросеш отвечаат, анжыктыда.

I. 1. Мардеж лымдон тылым мұдә. (П.) 2. Мә войнам ана шаны, но йшкымнәм перегенә. 3. Советский народ Чкаловым, Осипенком, Серовым соок ашбндәрә. 4. Папаниным цилә мир пәлә. 5. Кого шйргй шуку иаш пушангйвлә гйц ылеш. 6. Колхозышты йлбмәш—самой яжо йлбмәш. 7. Пионер комсомоллан палша. 8. Красный Армиш кешбвләм музыкдон провожаен колтышна.

II. 1. Пугачев гишән цәшок цилән попаш тйнгәлевй. (П.) 2. Шамиль шун цйреән сукнодон сйрймй ыжгам чиән. (Л. Т.) 3. Мбнь, тыл дорц өрдйшкырак кен, уа лйвәк пырен вазынамат, йрвезбвләм анжен киәм.

30 упражнени. Текстым сирен нәлдә. Дополненивләм лйвәц ыдыралда, нинй махань часть речидон келесәлтйнйт, вйләнйштй сирәлтйдә.

1. «Коминтерн» колхоз тредмәшдон анзыкы ләктй, «Трактор» колхозым пачеш кодыш.
2. Колхозна сад гйц кого доходым нәлеш.
3. Школа тыменьбйвләм сусун вәш лиэш.
4. Акәмлән сирмәшым колтышым.
5. 7 ноябрь празникеш цилән сусун йәмдйләлтйт.
6. Мбньбн костюмом улы.
7. Тыгачы яжо увербм кольым.
8. Нбньбн сбнгймәш—цилән сбнгймәш.
9. Серге изи шоляжылан книгәм, тетрадым, ручкам, карандашым нәлбн пуән.
10. Пионерский лагерь гйц толшывләм сусун встречайышна.

15 §. Глаголышкы дополнения ушнымжы.

Дополнени шуку гәнәкок глаголдон пижын шалга.

Дополнени кок йиш улы: прямой дополнени дә косвенный дополнени.

1. Прямой дополнени. Винительный падежышты келесәлтшй дополненим *прямой* дополнени маныт. Тйдй переходный глагол годым келесәлтеш дә действи кыдылан, кўлән направляйымым анжыкта, *кўм? мам?* вопросеш отвечаа.

1. *Мбнь тәнгем ужым.* 2. *Атям шудым шывытыш.*

2. Косвенный дополнени. Косвенный (дательный, творительный, послеложный) падежышты келесәлтшй дополненим

косвенный дополнени маныт. Косвенный дополненивлä предметын действишты шуку йиш отношенивлäm анжыктат.

1. *Тьотя Ышке папажылан попа. (П.)* 2. *Тел!.. Хресднь, Ывйртенок, пу тирдон корным такырта. (П.)* 3. *Тьлец вара Хаджи Мурат гишан попаш тьнгйлыт. (Л. Т.)*

Южнам родительный падежышты шалгышы лым шамакат, тьнгеок местный падежышты послелогдон келесäлтшй шамакат, вярйм, направленим ак анжыкты гйнь, косвенный дополнени лин кердеш.

31 упражнени. Предложенивлäm сирен нaldä. Косвенный дополненим, ик ганä, прямой дополненим кок ганä лбвдц выдыралда.

1. Писатель Н. Островский «Кыце вурс калялтын» книгаш-тбжбй Ышкежбй гишан сирен. Шергакан Кировым троцкистско-бухаринский бандын агентвлä пуштыныт. Цилä советский народ, яжо Ылымашбйм пумыжы гишан, Сталинлän кого таум келесä. Учительница София Никитична Тимофеева Ленин ордендон награддайымы. СССР цилä пролетариатлан коммунизмыш видбшй маяк ылеш. Депутатвлä Верховный Советын сессишкы кевбй.

2. Кеä патыр поезд нима гйц лүдте.
Ышан машинист тбдбйм яжон виден.
А транспортниквлäжбй пашам яратен
Железный наркомын приказшым темен. (М. К.)
3. Кечбй аярын шокшыдон
Колхоз шурны вианбш.
Сталин äтянän шаяжыдон
Колхоз сола улангеш.
Мä мыренä, мä куштенä,
Улан колхоз лимблän.
Кого таум келесенä
Пиш яратым Сталинлän.

(Халык мыры.)

16 §. Действительный дä страдательный оборотдон келесбймбй шаяштыш дополнени.

Переходный глаголан сказуембйдон дä прямой дополненидон келесбймбй предложеним действительный оборотдон попымаш маныт. *Кечбй муландбйм бйрбктя. Учениквлä спектакльым шбнденбйт.*

Предложеништы сказуембйым страдательный значениан глаголдон келесбймбй гйнь, техень предложеним страдательный оборотдон попымаш маныт. *Земля кечбдон бйрбктялтеш. Спектакльым учениквлäдон шбндбмбй.*

Действительный оборот годым подлежащий действующий лицам аль предметым анжыкта, а дополненижы кыды вѣккѣ действи тѣкнѣ, тѣ предметым анжыкта. Страдательный оборот годым подлежащий кыды вѣккѣ действи тѣкнѣ, тѣ предметым анжыкта, дейстуйышы лицажѣ аль предметшы творительный падежышты шалгышы дополнени лиэш.

Действительный оборот годым подлежащий *ку? ма?* вопросеш, а дополнени — *мам?* вопросеш ответым пуа.

Пример: *Колхоз (ма?) клубым (мам?) ыштен.*

Юр (ма?) землям (мам?) мышкеш,

Страдательный оборот годым подлежащий *ку? ма?* вопросеш, а дополнени *кудон? мадон?* вопросеш ответым пуа.

Пример: *Земля (ма?) юрдон (мадон?) мышкылтеш.*

Киндѣ (ма?) машиньдон (мадон?) ыдѣлтѣн.

Действительный оборотым страдательныйдон вашталтен келесѣмѣ годым прямой дополнени подлежащийыш сѣрнѣ, подлежащийжы творительный падежышты шалгышы дополнени лиэш.

Трактор землям кралын (действительный оборот).

Земля трактордон кралмы (страдательный оборот).

32 упражнени. Страдательный оборотым действительныйыш сѣрѣдѣ. Кок оборотыштат подлежащийым мода, дополненивлѣн падежыштым пѣлѣдѣ.

Образец: *Мардеждон пушангѣ ыбрѣлтѣн.* — *Мардеж пушангѣм ыбрѣн.*

1. Сары Ёлѣштѣдон земля мѣдѣлтѣн. 2. Юалгы кечѣвлѣдон кѣнгѣж шокшы кечѣвлѣ вашталтыт. 3. Колхозниквлѣдон шуку пѣшѣ Ёштѣлтеш. 4. Колхоз складвлѣ у киндѣдон темѣлтѣт. 5. Великий Октябрьский социалистической революцидон мѣмнѣн сѣндѣлѣкѣштѣнѣ капитализм пѣтѣрѣлтѣн. 6. Колхозный Ёлѣмѣшдон труйыш хресѣнѣн Ёлѣмѣшѣжѣ когонок вашталтын. 7. Сусу Ёлѣмѣшдон ойхы пѣтен. 8. Северный полюс большевиквлѣдон сѣнгѣлтѣн.

33 упражнени. Действительный оборотым страдательныйыш сѣрѣдѣ. Кок оборотыштат подлежащийым мода дѣ дополненивлѣн падежыштым пѣлѣдѣ.

Образец: *Комсомольский организаци собраним эртѣрен.*
Комсомольский организацидон собрани эртѣрѣлтѣн.

1. Тыменьшѣвлѣ Пушкин лѣмеш альбомым Ёштенѣт. 2. Колхозниквлѣ ударно пѣшѣм Ёштенѣт. 3. Классыштына тыменьшѣвлѣ заводуш экскурсидон каштыныт. 4. Стахановский метод тыменьмѣштѣ результатом яжоэмден. 5. Сталинский Конституци СССР-штыш народвлѣлѣн кого правам пуэн. 6. Коммунистический парти мѣлѣннѣ яжо Ёлѣмѣшѣм пуэн.

Примечани. Мары Ёлѣмѣштѣ страдательный оборотан предложеништы дополнени шуку гѣнѣ *мадон?* вопросеш ответым пуа. *Кудон?* вопросат лиэш,

а ик эдем гишан келесымь годым техень вопрос төреш ак тол. Пример: *Клуб колхоздон строялтын*, манын попалтеш, а у *пөрт колхозникдон строялтын*, манын ак попец. Ик эдем гишан попымы годым предложени действительный оборотан веле лиэш: *Колхозник у пөртым бштен*. Страдательный оборотан предложеништы дополнени шотеш шуку эдем лит (тыменьшывладон, летчиквладон, колхозниквладон да молат).

17 §. Определени.

Предметын признаком анжыктышы второстепенный членым *определени* маныт. Тиды *махань? кун? ман? кынар? кыды?* вопросвлэш отвечая.

Определени соок лым шамакдон пижын шалга.

1. *Якшар знамя мьндьркь каеш.*

2. *Петрбн отлично шуку.*

3. *Социализмын кадрвлэжь кушкыт, пингьдем лт, пеледыт.*
(Жд.)

4. *Вьц ученик похвальный грамотым плучаеньт.*

5. *Шестой класс сьнгьшеш лактбн.*

Определени шуку ганок палык шамак гьц лиэш.

Ир жеря валгалт кеш.

Палык шамак гьц пасна, определени лиэш.

а) Причасти гьц. *Эртбш ин ма шуку сьнгьмашвлэм бштеннэ.*

б) Шот шамак гьц. *Мьндьрнэ кок пөрт каеш.*

в) Палык шамак значениан лым шамак да родительный падежышты шалгышы лым шамак гьц. *Трактор кого сила. Пушангьбн бльштэш ыжарген.*

г) Притяжательный местоимени гьц. *Мамнан классыштына цилан ударниквлэ.*

д) Шамак сочетанивлэ гьц. *Якшар пандашан мары пона. Пашам когон яратышы эдем.*

34 упражнени. Предложенивлэм сирьдэ да определенивлэм лывац ыдыралда.

Луатныл иаш Анна седмой классышты тыменеш. Вьзымшэ кечы шокшы игечы шалга. Корныдон кок автомобиль кечеш йылгьжын кыдалыт. Ваштарын сары бльштэшвлэжы шьжы мардежеш вилыт. Юалгы мардеж вьцкьж выргем вашт витарэ. Мьнын атам колхозышты киндым орола. Мамнан колхозна кого урожай верц пыт кредальн.

35 упражнени. Предложенишкы ярал определенивлэм бшке гьц шанен пыртыда да текстым сирен нэлдэ.

Уштэ тел. Шьргы (*махань?*) выргемым чиэн шагалын. (*Махань?*) лым вьлец охотник ечьдон кеа. (*Ма?*) кишэ палдырнэ.

Теве (*махань?*) тѣшкѣ логѣц (*маняр?*) морен кыдал лѣктѣт, вес тѣшкѣ гѣц (*махань?*) бѣрвѣж тѣргештен лѣктѣ. (*Кун?*) пижѣ кишѣм ѳвшѣц кыдалеш. Охотникѣт (*махань?*) пижѣ паштек вѣшкѣ. Тагачы охотничайымаш пиш (*махань?*) ли. Охотник (*маняр?*) мореным дѣ (*махань?*) бѣрвѣжѣм лѣэн. (*Кынам?*) тидѣ цилѣжѣ (*маняр?*) бѣрвѣжѣм лѣэн. Тенге тидѣ ѳрня йѣде (*махань?*) пижѣдон шѣргѣшкѣ каштеш. (*Кышты?*) охотник (*маняр?*) улы. Нинѣ (*манярын?*) лѣѳш (*махань?*) ылыт.

36 упражнени. Текстым лыдын лѣктѣ дѣ заглавим пуда. Тетрадѣшкыда сирен нѣлдѣ, определенивлѣм лѣвѣц ыдыралда. Определени махань часть речидон келесѣлтѣн, вѣлѣнжѣ сирѣдѣ.

... Ошалгы — кловой пѣлгомышты ошы дѣ розвѣй пѣл лаштыквлѣ, гудок саслым юкеш лѣдѣн колгышы кого кеквлѣ гань чонгештѣт.

Сусун мадын окняшкы аяр анжа. Павелын ѳвѣжѣ аяреш кидшѣм кычыш. Кечѣ аяр тѣдѣн кидѣш вазальы дѣ вес кидшѣдон тѣдѣм ниѣлтѣлѣн дѣ шаныкалыл, ласкон йѣрѣлтѣш.

Кокшы гудок олерѣкѣн, тамахань бѣннѣдѣмѣ цѣтѣрѣлтѣмѣ юкдон сѣгѣрѣлѣмѣ. Ти гудок ѳвѣжѣлѣн молнамшы гѣц кужын сѣгѣрѣлѣмѣлѣ чучеш...

Халык тѣрвѣнен кеш, шѣнзѣшѣвлѣ кѣнѣыл шагалевѣ, минутеш цилѣ тырлен кеш, лицѣвлѣ шукыжок ошем кевѣ.

— Тѣнгвлѣ! — Павылын тянгыра дѣ пингѣдѣ юкшы шактен колтыш. Кукшы, шокшы тѣтѣрѣ ѳвѣжѣн сѣнзѣжѣм йылатен колтыш, дѣ изиш тѣрвѣнѣлмѣшешок, цаткыдем кешѣ кѣпшѣдон тѣдѣ эргѣжѣ шайылан шагальы...

— Тѣнгвлѣ! Тагачы, мѣ, кѣ ылынам вѣкок пѣлдѣртѣш решеннѣ. Мѣ тагачы, бѣшкѣмнѣн знамянам, правдан, свободан знамям лѣктѣлѣнѣ!

Кужы ош панды воздухышты кайын колтыш, халык лѣэш ыргеш ямын кеш, дѣ шукат бѣш ли, эдемвлѣ вѣлнѣ рабочий народын знамяжы кымда шѣлдыран якшар кеклѣок, ылыгжалт кеш... (*М. Г.*)

37 упражнени. Ѵлнѣ анжыктымы шамаквлѣм определеним бѣштен, предложенивлѣм сирѣдѣ.

1. Ошы. 2. Кого. 3. Кымшы. 4. Ик. 5. Тѣдѣ. 6. Мѣмнѣн. 7. Тракторын гань. 8. 20 минут. 9. Яжо.

18. § Приложени.

Приложени — тидѣ пасна видѣн определени. Предметым определѣен, тѣдѣлѣн вес лѣмѣм пушы определеним *приложени* маныт. Приложени соок лѣм шамакдон келесѣлтеш.

Петр Петрович — учитель пиш яжон тымда. Мѣмнѣн сѣндѣлѣкѣштынѣ шукы геройвлѣ — орденоносецвлѣ ылыт.

Приложени национальностым, специальностым, возрастым профессим дә молымат анжыктен кердеш.

Юсупов Юлдаш — узбек шуку хлопокым поген. Петров — врач ясывләм шукуым тёрлен. Папа, шбмлу ийш, изи ыныка-вләжйлән первиш йлймдш гишән попа.

Приложени предложеништы определяймы шамак анзылнат, шайылнат лин кердеш.

Депутат Толстова СССР Верховный Советын сесси гишән докладым йштйш. Плотников — колхоз председатель — халашкы кеш.

Приложени предметын назначенижым аль айыртемжйм анжыктен кердеш: *Хата — лаборатория, телефон — автомат.*

Приложени художественный произведени, книга, газета, пьеса, лймйм моло анжыктен кердеш. Техень приложенивләм кавычкыдон дә кого буквадон тйнгәл сирәт.

Мйнь «Капитанская дочка» произведением пиш яратем. Тенгечй «Мы из Кронштадта» кино анжышна.

Ик лйм шамакдон келесймй приложени определяймы шамакышкы черточкыдон ушналт сирәлтеш: *ученик — отличник, пограничник — герой.* Ик лйм шамакшы предметын собственный лймжйм анжыкта гйнь, черточкым ак шйндеп. *Ленинград хала. Йынгы рекә.*

38 упражнени. Текстым лыдын ләктә. Приложенивләм мода, нйньн значеништым келесйдә.

1. СССР-шты шуку завод — гигантвлә ылыт. 2. Валерий Павлович Чкалов лүдтймй летчик — герой ылын. 3. Тыменьшй — ударниквлә яжо оценки верц кредәлйт. 4. Писатель — большевик Михаил Шолохов колхозный строительство гишән «Поднятая целина» романым сирен. 5. Васильев тәнг токем толы. 6. Комсомольск хала комсомолецвләдон стройымы. 7. Микеркин — депутат колхозышкына миш.

39 упражнени. Текстым сирен нәлдә, керәл вәреш дефисым (изи черточкым) шбндйдә.

1. Социалистический соревновани годым колхозниквлә стахановецвлә шуку лит. 2. Летчик геройвлә цилә миреш славым йштенйт. 3. Полтавка заставышты пограничник Карацупа йлен. 4. Теве йнде тйланет, батюшка барин, йыдал мужик ышым пырта яжон. (*Ник.*) 5. Осетин извозчик цәрнйдеок имнивләм поктен. (*Лер.*)

40 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Скобка көргйштйш шамаквләдон приложениән предложенивләм йштйдә.

Образец: *Урок годым мә Толстой сирймй «Хаджи Мурат» повестьым лыдна.*

1. Урок годым ма Толстой сиримы «Хаджи Маратым» (*повесть*) лыдна. 2. Мамнан школыштына «Большевик корным» (*газета*) шукын сылат. 3. Мынбын бизам «Красный Октябрьшты» (*завод*) ровотая. 4. 1836 ин Гоголь пиш яжо произведением «Ревизорым» (*комеди*) сирен. 5. Николаев «Саликашты» (*пьеса*) первиш Ыдра-машын Ылымашым анжыктен.

19 §. Обстоятельствывлă.

Действи кыце алы махань обстоятельствышты лимым анжыктышы второстепенный членвлăм *обстоятельствывлă* (ынгылдарышы членвлă) маныт. Обстоятельство *кыце? кышты? кышкы? кышак? кышец? кынам? малан?* дă мол вопросешат отвечая. Обстоятельство шукыжымок глаголдон пижын шалга.

1. *Ма куштылгын ровотаенă, сусун каненă.* 2. *Наста акам Москвашты тыменеш.* 3. *Цывы авă пбжйшеш луаткок игым лыктын.* 4. *Тайга вълны знамя вылгыжеш.* 5. *Изиш лимыкы Воронцов Хаджи Мурат толмы гишан начальствылан увертăрăш канцеляриш кеш.* (Л. Т.) 6. *Изи капка тăгү пачмашеш кочырик шактыш.*

Значени шотдон обстоятельствывлă действи кыце лимым, вăрым, веремам, причиным дă цельым ынгылдарышывлă лит.

41 упражнени. Текстым лыдта, ынгылдарышы членвлăм мода, махань вопрослан ответым пуат дă махань часть речидон келесалтынйт, анжыктыда.

Мындѳрнѳ хѳдѳртѳш юк шактыш. Валгынзыш сотын валгалт кеш. Мардеж тăрванѳш. Тишкевек якте тырын шалгышы пушангѳвлă мынгеш-анеш когон лывшалташ тѳнгăлевѳ. Нѳнѳн ву-йышты тебе анзык йѳрѳлтеш, тебе мынгеш лывшалтын, шайык айѳнă. Шим пѳл шѳргѳ вѳлнѳ ѳлоко каймыла каеш. Пѳл шимем шѳнзѳ. Валгынзыш пѳрнѳде валгалтеш. Хѳдѳртѳш пиш когон рашкалтен колтыш; юр ложге юраш тѳнгăлыѳ. Вара юр выртышток ѳртен кеш. Эчѳйт кечѳ сусун анжал колтыш.

20 §. Действи кыце лимым ынгылдарышы член.

Действи кыце лимым ынгылдарышы член действи кыце лимым анжыкта. Тидѳ *кыце? мала?* вопросвлăэш отвечая.

1. *Пѳрнѳдеок со юр юреш.* 2. *Тамамат пуная: пилă опта, котилă лавыжеш.*

Тѳлец пасна действи кыце лимым анжыктышы член действи

мазар гәһә? мазар пачаш лимбим анжыкта. Тиды мазар гәһә?
мазар пачаш? мазар? мазарлан? вопросвләш отвечая.

1. «Тракторист» кино мыйн ныл гәһә анженәм 2. Ти стихотворением кым пачаш рассказывайышым. 3. Машина минутеш шагалтеок ровотая.

Действи кыце лимбим ынгылдарышы член тәнгәштәрымы обо-
ротдон келесәлт кердеш.

1. *Бархат гань алык ыжарга.* 2. *Сусу пардон сьгьрәл кол-
тышат, завор гач олицәш пиләок тьргештен ләктй.*

Действи кыце лимбим ынгылдарышы член шамак сочетанидонат
келесәлт кердеш.

Пароходын кого араважы лоп-лоп-лоп йыл вьдйм шизш.

42 упражнени. Текстым сирен нәлдә дә действи кыце лимбим ынгылда-
рышы членвләм лывәц ыдыралда, нбын махань шамакдон пижын шалгымыштым
анжыктыда.

Шепетовка гань изи халавләштй Украинышты вадывлә пиш
яжовлә. Покшалны хала, хала өрдйштйрәк — хресән томавлә.

Тыр кәнгөж вадын цилә йрвезы әдемвлә олицәшкй ләктйт.
Млоевлә, ьдйрвлә преня вьлнй, цуцан-цуцан аль мыжырын
шынзәт. Ваштылмы юк, мырымаш — ма уке.

Пеледйш пышеш ныгыды воздухшат цьтйрәлтеш. Күшнй,
пйлгомышты шьдйрвлә тьолге кайыт, мырым юк мьндйркй-мьн-
дйркй шакта..

Гармонь шувыш йнде олен, ладнан шывшылтеш, парнявләят
олен тәрваньлйт. Цилән пәлымй туан йшке сем. Гармонь семдон
мыраш тьнгәлйт, пьтәри Галя тьнгәлеш, паштекшй — Марйи,
дә вара молывләжәт пижйт. (Н. О.)

43 упражнени. Предложенивләм йшке гьц шанен сирьдә, тйштй техень
шамаквлә ынгылдарышы членвлә лиштй.

Пиш яжон, ударно, отлично, веселән, зажиточно.

21 §. Вәрйм ынгылдарышы член.

Вәрйм ынгылдарышы член дейстин лимбй вәржым ан-
жыкта дә кышты? кышкы? кышак? кышец? вопросвләш
отвечая.

1. *Күшнй, пйлгомышты аэропланын тургым юкшы шакта.*
2. *Мьндйр вәрйш, Востокуш тьнь цевеке.* 3. *Сталин Гру-
зишты Гори халаэш шачын.* 4. *Тәнгем кәнбим пьрт гьц ныл
кило лелем толын.*

44 упражнени. Текстым сирен нәлдә. Вәр ынгылдарышы членым ләвәц ыдыралда.

Кблмбктышы җштй тел годым, Ёшкетем,
Шбргб гбц мбнь ләктбм. А телжб пиш җштб,
Дә ужам: кырыкышкы олен имнижб
Пу возым кузыкта, цбркбнен пыт шывшеш,
Хозажы—изи мары, пш ладнан ташкалеш,
Паштекшб имнижбм лавшем гбц шывшылеш.

(Некр.)

Кушнб шбдбр цолге йыла,
Кловой тангыж коэ шужга;
Пблгомышты пблжб кеә,
Тангыжышты пецкә йога.
Ойхан тылык вәтб ганьы,
Царьын вәтб мәгбрәлтә;
Когон тбштб әзә кушкеш,
Кечбнь агыл, цәшбн, цәшбн.
Кечб эртә тбдб мәгрә...
Тетя коэм талаштара:
«Тбнбн, коэ, мбнбнн коэ!
Шужген кешб ирбкән коэ,
Кышкы шанет, тбшкб нангет,
Тангыж кувләм тбн шәләтет,
Землян сирбм тбнбн мбдет,
Карапльывләм намалыштат —
Мәмнән йәнгнәм тбн ит ямды:
Мәмнәм сирбш лывшен лыкок!»
Коэ тбдбм колышталы.
Коэ нинбм сирбш лывшыш,
Пецкәм олен шбкәл лыкты.

(П.)

22 §. Веремәм ынгылдарышы член.

Веремәм ынгылдарышы член действи лимб веремәм анжыкта. Тидб *кынам? кынамеш? кычамшен? кышкевек? мазар веремә? мазар вгремәэш? мазар веремә годшен?* вопросвләэш отвечая.

1. *Ир тырын выльдырцан ыржа лошты мыралта.* 2. *Тагачы тбдб ирок кәндәкш цәш гбц дезсура.* (Сер.) 3. *Ти пәшәм иргодеш пәтәрбмлә.* 4. *Әрня годшен бнде со сирмәшбм вычем.* 5. *Вгс и якте цевер кодок, тәнгем.*

45 упражнени. Текстым сирен нәлдә дә веремәм ынгылдарышы членым ләвәц ыдыралда.

1. Тагачы ирокшен лым лымеш. 2. Час вуй гбц лу минутеш кәнәлтбмәш лиэш. 3. Пбртбштб лешангок амален кенбт. (Н. О.)

4. Лу минутышты тѣдѣ барский кудвичѣш пырыш. Луаткок и Ышке шачмы-кушмы сѣндѣлѣкшѣм ужте. (П.) 5. Тагынамок мѣнь тидѣ гишѣн колынам. 6. Красный Армишкы кок изш служаш кемѣкѣ, шуку пѣлен толмыла.

23 §. Причиным ынгылдарышы член.

Причиным ынгылдарышы член действи лимѣ причиным анжыкта. Тидѣ *малан? ма верц? ма гишѣн?* вопросвлѣэш отвечая.

1. *Сусу пардон тѣдѣ попенѣт Ыш керд.* 2. *Тѣнь верцеток мѣнь шытырланышым.*

46 упражнени. Текстым сирен нѣлдѣ, причиным ынгылдарышы членым лѣвѣц ыдыралда.

1. Тѣдѣ тенгечѣ ирокшен амалыде, седѣндон мѣнь тѣдѣм сѣгырѣш Ыжѣлѣйѣшѣм. (Гайд.) 2. Пиш сусу лимѣжѣдон нимат попенѣт Ыш керд. (Н. О.) 3. Жихарев гишѣн, нѣнѣн планышты гишѣн пѣлен нѣлметлѣн, седѣ гишѣн тѣнгетвлѣлѣн йѣле увертѣрѣметлѣн кого тау. (Гайд.) 4. Яжо пример верц кредѣлдѣ. 5. Пѣшѣм ударно Ыштѣмжѣлѣн тѣдѣлѣн премим пуѣнѣт. 6. Юреш попазышымат, йѣле толын шѣм керд.

24 §. Цельным ынгылдарышы член.

Цельным ынгылдарышы член действи махань цельюн лимѣм анжыкта дѣ *малан?* вопросеш отвечая.

1. *Тыменьшѣвлѣ испытаним сдаяш кейт.* 2. *Колхозышты акситѣвлѣ пѣтѣшты манын, стенгазетым лыктына.* 3. *Йѣлерѣк шоаш гѣнь, пѣсѣнрѣк ашкедмѣлѣ.*

Примечани. Неопределенный форман глагол движеним анжыктышы, глаголдон иквѣреш келесѣлтеш гѣнь, цельным ынгылдарышы лиѣш (*ужаш толын, нѣлѣш каштын, тыменяш кевѣ*).

47 упражнени. Цельным ынгылдарышы членвлѣм мода. Нѣнѣ махань часть речидон келесѣлтѣнѣт, анжыктыда.

1. Василиса Егоровна Ыдѣржѣм провожаяш йѣмдѣлѣлтѣш кеш. (П.) 2. Мѣмнѣн классыштына отлично цилѣн тыменяш цилѣ йѣн улы. 3. Йѣл гѣц пачеш Ынет код гѣнь, пѣшѣштет талашал. 4. Труйыш халыклан тыменяш парти дон правительство кого палшымашым пуат. 5. Таня институтышкы тыменяш пырыш.

48 упражнени. Предложенивлѣм Ышке гѣц шанен сирѣдѣ, тѣштѣ цельным ынгылдарышы членвлѣ техень шамаквлѣ лиштѣ:

кушташ, мыраш, тыменяш, яжоэмдѣш манын, пѣтѣрѣшѣшлѣнен, анжаш, вѣдлѣн, книгѣм лыдаш, мырым мыраш.

49 упражнени. Ти текст гыц ынгылдарышы членвләм цилә сирен нәлдә, ниний мам ынгылдарышы член ылыт, келесбдә, махань часть речидон келесәлтәнйт анжыктыда.

1. Амалым вәр гыц Павка талашен кыньыл кеә, окня докы миэн шагалеш дә анжа—кү тенге шиэш? Дә, бимылкә постол гыц пасна, нимамаат ак уж.

Павка торанышты бшкетшок кодын ылын. Авәжй кого бдбйржй докы кен, тйдйн марыжы сахарный заводушты машинист ылын. Артем лишбйл солашты авшәтлен, качкын ләктәш оксам ровотаен блен. (Н. О.)

2. Кугуза сирбштгй анжылтын, якшаргы дә ош бакенын шалгымыштым пәлбшәшләнән дә мина лоштыш вәрйм вара мошашланән вес приметвләм Максимлән ынгылдарыш. Эчеәт ик гәнә Иыл вйлвәлбйм сйнзә анжалтышыжыдон тйшләл нәлбйн, Пармен Иванович келесбш:

— Айда мбнгеш:

Ниний эчеәт тй корныдонок бшке кишәштй паштек, ташкалт кодшы шудыдон, варажы уала лодон ашкедбйнйт. Кечбвәлеш нбнй Ермак докы миэн шоныт. (Гр.)

50 упражнени. Предложенин член шотдон ланзылыда.

1. Якшаргын кайын
Куза жерә.
Леведбйн мүләндбйм
Шәрлбшбй тйтбйрә.
Тылан ялжыдон
Понгыжалты кечәт,
Тйтбйрәм күш лүктәлбй
Күкшбй кырык гыцәт. (Кольц.)

2. Киә ошембйн эче лым,
Леведбйн амалыш нырым.
Уш шошым вбд йога саслен,
Шбп амалыш сирбйм урыктен.
Шолеш, сасла цилә вәрвләш:
«Толеш тишкбй шошым шокшыдон!
Мә шошым толмым увертәрәш,—
Мәмнәм тидбйлән анзыцок колтен!» (Тютч.)

51 упражнени. Текстым лыдын ләктә, член шотдон ланзылыда, членвлә махань часть речидон келесбмбй, анжыктыда.

Мәмнән вождына Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 1870 ин 22 (10) апрельын, Симбирск халаэш шачын. Кбзбйт ти халам тйдбйн лбмеш Ульяновск манын лбмденйт.

Владимир Ильичын әтяжбй Илья Николаевич тбнәм Симбирский губернаштбйш народный училищевлән инспектор ылын. Тидбй проста семья гыц ләкшбй ылеш, сәмбйрбкшбй годымок эче әтяжбй гыц тылык кодын, бзәжбй палшымдон веле образованием плучаен. Симбирскышты незервләлән, хресәнә тетявләлән тыменяш школвләм строяш шукуы стараен...

Владимир Ильичын аважы Мария Александровна врач ыдыр ылын. Тиды самбыркшы годым шуку веремажымок солашты эртарен. Солашты хресаньвлэ тидым пиш яратенйт. Тиды музыкым яжон шактен мышта ылын, музыкшымат яжон палэ ылын.

ПРОСТА ПРЕДЛОЖЕНИИ ТИПВЛЭ.

25 §. Неполный предложени.

Предложеништы иктэ-махань членжы келесымы агыл, но тидым ышышты торок цаклаш лиэш гынь, техень предложеним *неполный предложени* маныт.

Анзыл предложеништы келесалтшы кыды членвлэжы вес предложеништы келесыде кодын кердыт. Тиды утларакок попымы годым (диалогышты) лиэш, техень годым предложеништы келесыде кодымы членжым анзыц келесымы предложени гыц йыле цаклаш лиэш.

- Пулемет цилэ цела? — кыдалмаштыжы Чапаев ядыштеш.
- Цела, — ваштарешыжы цець гыц тэгу анат пелештыш.
- Снарядан повозка маняры?
- Кудыт.
- Командир кышты?
- Шалахай флангышты. (Ф.)

Южнам предложенин келесыде кодшы членжым обстановка гыц цаклаш лиэш. Примереш, *чонгештэ!* манмы неполный предложеништы подлежащий уке. Ти предложеним летчик — *Самолет чонгештэ!* — манын кердеш, а охотник — *Лыды чонгештэ!* — манын келесен кердеш; техень годым предложени полный лиэш.

Неполный предложеништы утларакшок подлежащий аль сказуемый аль предложенин кок главный членжэт уке лит. Кынамжы предложенин смыслжым келесен пуаш керал второстепенный членэт келесыде кодын кердеш.

1. Прямой дополнени. *Тынь мьньын книгэм шыц нэл?* — *Уке, шэм нэл.* (Ти предложеништы *мынь* — подлежащий дэ *книгэм* — виэш дополнени келесыде кодынт).

2. Ынгылдарышы член. *Иван сельскохозяйственный выставкышкы каштын вара?* — *Уке, тэды каште.* (Тишты *сельскохозяйственный выставкышкы* манмы ынгылдарышы член келесыде кодын, тынге тидым питарыш предложени гыц цаклаш лиэш, цаклаш акли ылы гынь, предложенин смыслжы рашкыды ак ли ылы).

Примечани: Техень предложениаг неполный предложениэш шотлалтеш. *Книга кышты?* — *Книга стдл вйллнй*. Тиштй подлежащий да вярйм ынгылдарышы член веле ылыт; сказуемыйжы келесбде кодын, но тйдйм (*ылеш* — сказуемыйым) анзыц келесымй предложени гйц аль обстановка гйц агыл, а предложенини смыслжы гйцок палаш лиэш.

Предложеништы подлежащийым сказуемый ылшы глаголын формыжы анжыкта гйнь, техень предложени полный лиэш.

1. *Кышты ёлет?* — *Халашты ёлем*. *Кышкы кеет?* — *Нырышкы кеем*. 2. *Тишкй тол*. *Школышкы кедй*.

52 упражнени. Текстым сирен налда да неполный предложенивлам лйвац ыдыралда.

1. — Тйнь тиштй ёшкететок ылат ма, — манын ёдйр гйц ядым.

— Ёшкетемок, — манын ладнан келесйш.

— Шйргй оролын ёдйржй ылат ма?

— Шйргй оролын, — тенгеок пиш ладнан пелештйш. (Т.)

2. — Саликам кышак ямденят?

— Шйльй, кыргыжы.

— Кышец?

— Тарандас гйц. (С. Н.)

53 упражнени. Кок эдемйн попымашым ёшке гйштй сирйда. Предложенивлам полныйым да неполныйым ёштйда. Неполный предложенивлажйм лйвац ыдыралда.

26 §. Назывной предложени.

Предложеништы предмет лймдальтеш веле гйнь, да тйдй гишан ма ылмыжы гйц пасна, нимат ак келесалт гйнь, техень предложеним *назывной предложени* маныт.

Кангйж кечй. Ир юалгы.

Назывной предложенивлй утларақшок иктй-махань событивлам описывайымы годым, ййле вашталтмаш гишан попымы годым лит.

Выртышток шим пйг погынаш тйнгальй. Цевек кечй пйл шайыкы йймен ямы. Валгынзыш. Хёдйртйш. Юр. Мардеж. Юр цйрнймйкй кечй эче анжалы. Шокшы. Аяран.

54 упражнени. Текстым сирен налда, назывной предложенивлам лйвац ыдыралда.

Ирок. Кечй пиш веселй. Шокшы. Аяр. Тагачы кого праздник. Первый май. Народ демонстрацишкы ёвйртен лактын. Мыры. Музык. К лхозниквлй мырен-мырен демонстрацишкы толыт. Тыменьшйвлй колоннышты шалгат. Знамявлй. Портретвлй. Ййрым-ййр якшар флагвлй вылгыжыт, мыры юк сусун рйшкйл-

теш. Теве трибуна гыц юк шактыш. Народ тырдыш. Шып. Митинг пачылты. Аплодисментвлä. Сусуланымаш. Ура! — сѣггѣрымаш.

55 упражнени. Улны анжыктымы темывлä гыц иктäжылän кйтѣк расказыым сирѣдä. Расказышты назывной предложенивлä лишгѣ.

1. Кангѣж ирок. 2. Мäмнän школна. 3. Ыжар алык. 4. Колхоз ныр. 5. Хѣдѣртѣшän юр.

27 §. Безличный предложени дä тѣдѣн значенижы.

Предложеништы подлежащий уке гынь дä тѣдѣм шанашат акли гынь, техень предложеним *безличный предложени* маныт.

Неполный предложени гыц безличный предложени теве мадон айырлалт шалга: безличный предложеништы подлежащий уке, тѣдѣм анзыц келесѣмѣ предложени гыцäт, обстановка гыцäт пäläш акли. Безличный предложеништы техень действи, явлени äль состояни гишän попалтеш, тидѣ действующий лицä гыц пасна, äль предмет гыц пасна, вуйта Ышке шотшыдон лишш. Безличный предложенилän кѣ? ма? вопросым шѣндäш акли.

1. *Валгалтеш.* 2. *Нимат ак кай.* 3. *Планым срокеш темѣмѣ.*

56 упражнени. Текстым сирен нälдä. Личный предложеним ик гänä, безличный предложеним кок гänä лѣвäц ыдыралда.

1. Рѣмälгäш тѣнгälьѣ. Пöртѣштѣ шып. Час веле раскыдын шолтка. (Н. О.) 2. Мälänнä тагачы школышты лекци лин. 3. Мäмнäm сѣнген Ыш кердеп. 4. Бирюк анзыц ашкедеш, а мѣнь тѣдѣ паштек. (Т.) 5. Корным кѣдон вäкшмѣ. 6. Цевер цѣреäн Ырвезѣн фамилижы Самойлов.

28 §. Безличный предложеништы сказуемый.

Безличный предложеништы сказуемый шотышты лин кердѣт:
а) Пасна безличный глаголвлä. Техень глаголвлä единственный числан 3 лицän формыжыдон келесälтѣт.

Безличный глаголан предложенидон утларакшы природышты лишѣ явлени гишän келесälтеш.

1. *Тагачы пишок ѣшты.* 2. *Сотемеш.* 3. *Мѣлänем пишок яжо.*

б) *мла* — *млä*, *мыла* — *мѣлä* мычашан неопределенный форман глагол.

1. *Такеш веремäm эртäрдмälä агыл.* Школышкы *такеш каштмыла агыл.*

в) Страдательный причасти.

1. Муладьым трактордон кралмы. 2. Планым срок гыц анзыц темьмь. 3. Колхозниквлдлан сессин решенивлджь гишан ынгылдарымы.

г) Чучаш безличный глагол тьнгдлш палшышы глаголдон келесалтмьжы годым.

1. Мьлланем шокшын чучаш тьнгдальь.

д) Келеш, лиэш, акли шамаквлд неопределенный форман глаголдон келесалтмьштй годым.

1. Шудьмьм веремаштй бьштдш келеш. 2. Собраним бнде пачаш лиэш. 3. Сусу годым ойхыраш акли.

е) Вопросительный, отрицательный, неопределенный местоимени дд наречи неопределенный форман глаголдон келесалтмьжы годым.

1. Мам млдннй бнде бьштдш? 2. Тишецьн нигышкат келеш акли. 3. Тьлдет тиштй нима бьштдш.

57 упражнени. Примервлдм лыдын лдктд. Ньнй логьц безличный предложенивлдм сирен ндлд.

1. Шьргьштй пиш пьцкемьш. Тьштй шьргьм ромы агыл. Шьргьжй кымда. 2. Мьлм яжон чучеш. 3. Корным ирьктймь. 4. Лым чьдй. 5. Ёкшьктен колтыш. 6. Кьлмьктдш тьнгдальь. 7. Юр паштек тьнй кашташ яратем. 8. Ёштй годым вьцкьж выргемдон каштмыла агыл. 9. Ире воздух эдемлн здоровам пуа.

58 упражнени. Пумы шамаквлддон безличный предложенивлдм бшке шанен сирьдд.

1. Нималан. 2. Нима бьштдш. 3. Мышташ акли. 4. Сусун чучеш. 5. Бьштймь. 6. Мам бьштдш.

59 упражнени. Текстым лыдын ндлд. Тьштй неопределенный форман глагол махань член лин шалга, келесьдд.

1. Книгдм лыдаш келеш. 2. Мд школышкы тыменяш каштына. 3. Мьнь мыраш яратем. 4. Шьргь шайыц кечй кузаш тьнгдальь. 5. Блдш яжо, веселд. 6. Авдм турим лыкташ кеш. 7. Ирлд йарьшкь кол кычаш кенд. 8. Иван пиш куштен кердеш. 9. Худан чидш ак кел. 10. Мьнь футболла мадаш яратем.

29 §. Неопределенно-личный предложени.

Предложеништы действующишы лицд пыт пдлы агыл гьнь, техень предложеним *неопределенно-личный предложени* маньт.

1. Магазинышты шуку йиш хддьрм выжалат. 2. Телым ечьдон каштыт. 3. Школышкына шуку книгдм, тетрадьм канденьт. 4. Мам удет, тьдмьм тредат.

Безличный предложени гыц неопределенно-личный предложени теве мадон айырлалт шалга: тышты глагол — сказуемый вообще действующий лицам анжыкта, но раскыдын палдыртен ак анжыкты. Тидыдон неопределенно-личный предложени неполный предложени гыц айырлалтеш. Неполный предложеништы лицам аль предметым анзыц келесимы предложени гыц цаклаш лиэш. Тян-гаштарды: *Тыменьшывла праздникеш йамдылалтйт. Пионерский уголокышты стенгазетым, лозунгым сират.* (Вараш предложени полный агыл, *сират* сказуемый гыц подлежащий *тыменьшывла* манын цаклаш лиэш). *Керал пумагам черниладон сират.* (Тиды неопределенно-личный предложени: *сират* сказуемыйлан подлежащий вяреш тамахань эдемимат келесаш лиэш).

Неопределенно-личный предложеништы сказуемый шуку ганя кызытшы дон эртышы веремашты келесалтеш, тиды единственый числан 2 лицан формыжым да множественый числан 3 лицан формыжым налеш.

60 упражнени. Ти предложенивлэ логыц неопределенно-личный предложенивлэм сирен налда, тышты сказуемый махань форман глаголдон келесалтын, ланзылыда.

1. Охотыш пичал гыц пасна ат кашт. 2. Пындаштым вачкеш вьдым ат темь. 3. Пьчыжым шыжым погат. 4. 9 часын тыменяш шыныт. 5. Пушангы вуйышты мардеж шишка. 6. Пум тавардон роат, пиладон пычкедат. 7. Мьланем пашашкы кеаш верема шон. 8. Вьдышкы пырен анжыде келгыжым ат палы. 9. Газетым типографишты печатывают. 10. Ма библиотекекыш книгалан каштына. 11. Шуку вычаш ыш вярешт. (П.)

61 упражнени. Текстым сирен налда. Каждый предложени пачеш скобка кьргеш анжыктыда, ныны махань ылыт: полный (п), неполный (нп), безличный (б), назывной (нз), неопределенно-личный (нл).

1. Тыл вьлны изи пад кечя, тышты лем шолеш. 2. Ирок мьнэ эдем юкеш шижын колтышым. Вьц час. Юалгы. Вар гыцем кы-ньельым. Окняшкы анжалым. Олицашты ик эдемат ак кай. Шып. 3. Йаллан худам ит шаны. 4. Шьргышты шокшы годым пишок яжо. 5. Шошым. Шокшы. Кечы кышыц сусун анжа. Колхоз нырым кошта. Цила землям ьрыктя. 6. Пионер—цилалан пример. 7. Турге мыра. 8. Тагышкы кеят. 9. Мам ыштем вал? 10. Качкаш-йуаш куштылгы.

Простой предложеним тыменьмы гишан повторяемы упражнени.

62 упражнени. Текстым мыдын лакты; тидым член шотдон ланзылыда.

Кечы вады векыла сарналт кеен. Герасим вьд вькы анжен, олен ашкедеш. Трук вьд тырышты шуды лошты тама тарваныл-

мйла чучын колта. Герасим пугйнал анжалеш, шимй дон ошы алан пнеигйм ужын колта. Пнеигй улы силажыдон вьд гьц лакташ кредалеш ылнежы, лярвэ логьц нигьцеат лактын ак керд, яклешт-яклешт кеа, нбрьшы изи тоша капшы тырге цытыра. Герасим тйды вьлкы анжалят, ик кидшыдон вьд гьц роалтен лыкты, вара понгышышкыжы шырал пиштйш, токыжы ашкедаш тынгальй. (Г.)

ИК ГАНЬ (ОДНОРОДНЫЙ) ЧЛЕНАН ПРЕДЛОЖЕНИВЛЭ.

30 §. Предложенн ик гань членвлэжй.

Предложеништы ик сказуемый сага тамазар подлежащий аль ик подлежащий сага тамазар сказуемый лин кердыт; аль эче тамазар второстепенный членвлэ лин кердыт, нинй ик статьянок, ик шамакымок ынгылдарат да ик статьян вопросешок ответым пуат.

1. *Мамнан солашты сельсовет, школа, сельпо, клуб улы* (тиштй ик сказуемый сага нйл подлежащий).

2. *Юр паптек нырвлэ ыжаргевбй, свезаэмеvbй, йонгатаэмеvbй* (тиштй ик подлежащий сага кым сказуемый).

3. *Колхозниквлэ ыржам, шадангьм, шожым, шбльым удам* (тиштй ик вопросешок ответым пушы да *удам* шамакдон пижшы нйл дополнени).

4. *Мьндьрнй йблгьжьн, какляныл, ирбкьн, ангьр йога* (тиштй ик вопросешок ответым пушы да *йога* шамакдон пижшы кым обстоятельство шамак).

Ик вопросешок ответым пушы да ик шамакымок ын-
гылдарышы пижшы предложенин членвлэжым *однород-*
ный членвлэ маньт.

Примечани. Ик гань членвлэ икты-всбштйлан грамматически ак подчиняялтеп.

Ик гань подлежащийвлэ ик гань сочетани шотдон лоштышты ушнат. Ик гань сказуемыйвлэат тенгеок ушнат, но нинй тынэмок эче подлежащийлан подчиняялтыт (нинй подлежащийдон согласуялтыт).

Предложенн ик гань второстепенный членвлэжй ёшке лоштышты сочиняялтыт да нинй цилэнок подчиняялтышы шамакышкы ик ганьок зависимый ылыт.

Ик гань членвлэ сожок ик гань часть речивладон келесалтыт да ик форманок ылыт.

Ик гань членвлэжынэат ёшкымьштён пасна рашкыдемдышы шамаквлэ лин кердыт.

63 упражнени. Ик гань членвләм мода, нһнһлән вһпросым пуэн мыштыда. Нһнһ предложенин махань членжы ылыт, келесбдә.

1. Тоня лыдын пйтәрбдбмб романжым нальб, веранда амасам пачы, ташкалтыш мыч садышкы валыш, чиәлтбмб изи капкам шбкәльб дә водокачка донышы станционный пұа докы кеш. (Н. О.) 2. Имнижб изи вуян, пбсб сбнзәән, бшкә кәпшбн пынжы гбц соталгырак пачан, соталгырак аржаан. (Л. Т.) 3. Ольга пиш ирбкбн, талашыде, бнгбрен хытыра. (Чех.) 4. Кешәшлык первиш кечбн Илюшалан мам пукшашыжат брбнбт, акат пәлеп: булкам, клендерым кұшбтбт, санзалан качкышым, печенбм, варенбм, пастилам, шуку йиш кукушы дә вбдән тотлы качкышвләм тбдблән оптен колтат. (Гонч.) 5. Балластым (қорныш) приваен шәвенбт, тбрленбт, шпалвләм анжен ләктбнбт; костылым пингбдемденбт, гайкавләм пбтырәлбнбт, мәнгбвләм чиәлтблбнбт, кбртни корным ванжым вәрбштб ошмам шәвәш шуденбт. (Гарш.) 6. Ти садышты вишня, яжо олмавлә пиш шуку шачыт ылы. (Гайд.)

64 упражнени. Ти кок предложеништы шамаквлән пижбн шалгымашыштым схемыдон анжыктыда.

1. Шбргбштб пбнжб, кож, нолгы, шапки, тум, пистб улы. 2. Мә әнгбрбштб шалдыра кадамавләм, кок изи алангым дә ик пәрдәшбм кыченнә.

65 упражнени. Примервләм лыдта. Тбштб ик гань членвләм мода; нһнһ предложенин махань членвләжб ылыт дә махань предложенидон келесәлтбт, ынгылдарыда.

1. Кәпшбдон тбдб (Пеночкин) кого агыл, итбрә, лицәжәт худа агыл, кидшб дон кбчбжбм итбрән урда. 2. Тбдб ласкон, юкын ваштылеш, йонгата сбнзәжбм сәркәлен анжалеш. 3. Чимбжәт пиш яжо. (Т.) 4. Изиш лимбкб сәмбрбк брвезб толын пырыш. Ош кружкадон яжо шапым, ош калац лаштыкым кидешбжб кычен. (Т.) 5. Колхозниквлә пазарышкы туридон, олмадон, лашашдон дә мол продуктвләдон кеәт. 6. Шбргбшкб каштмыкына мә понгым, бнгбжбм, мбрбм поген толна. 7. Петю Красный Арми гбц әтяжблән, әвәжблән, бзәжблән, енгәжблән шәләм сирен колтен. 8. Шошым тура каремец, кырык нервләэш пбтәриок сары вуян пеледбш пеледеш. 9. Йбрәнеш якшар макывлә, розвбйвлә, кбрәнвлә кушкыт.

66 упражнени. Ик гань членән предложенивләм бшкә гыптә тумәен сирбдә.

31 §. Однородный членән предложеништы союзвлә.

Предженин ик гань членвләжб союздеәт дә союздонат лоштышты ушналт кердбт. Ик гань членвләм ушымашты *-ат, -әт* шамак мычашвлә лин кердбт.

1. Кечѣ аяран, шокшы, тыр. 2. Колхоз нырышты трактор дон комбайн дѣ мол машинѣвлѣйт пѣшѣм ѣштѣт. 3. Советский Союзышты пѣэргѣжѣт, бѣдрѣмѣшѣжѣт ик гань праваан ылыт. 4. Колхознан клубшат, сарайжат, клѣтшѣт увлѣ ылыт.

Ик гань членвлѣ годым союзвлѣ разный значениѣн ылыт.

I. Ушышы (соединительный) союзвлѣ.

а) дон, дѣ союзвлѣ кок однородный членвлѣм ушат.

1. Иван дон Петр отличник ылыт. 2. Поромдон рекѣм лѣкмѣкѣ, кугузажы дон ыныкажы тополь дѣ ошкы лошты лит. (М. Г.) дѣ союз остатка однородный член анзылны шѣнзѣ гѣнь, тѣнѣм перечислени пѣтѣмѣшѣм анжыкта. Мѣмнѣн родинына кушкеш, виднѣш дѣ пеледеш.

б) -ат, -ѣт, -ят шамак мычашвлѣ. Ик гань членѣн предложеништы нѣнѣ союз шотеш ылыт, нѣнѣ однородный членвлѣм лоштышты ушат.

1. Почтальон газетым пушат, лѣктѣн кеш. 2. Хаджи Мурат вачкы гѣц вѣдѣм каштал нѣлѣт, бѣшке пѣлѣмѣ амасажы докы миѣн шагалы. (Л. Т.)

Ик гань членвлѣм айырен, рашкыдыракын келесѣшат -ат, -ѣт шамак мычашвлѣ пырат.

Пушѣнгѣт, вѣдѣт ак тѣрвѣнен; солаштат, нырыштат тыр. (Гонч.)

Предложеништы сказуемыйым шѣрен келесѣмѣ лиѣш гѣнь, -ат, -ѣт шамак мычаш вѣреш ни союз лин кердеш.

Мардеж уке годым пушѣнгѣ ѣлѣштѣшѣт, шудат ак тѣрвѣнен.

Мардеж уке годым ни пушѣнгѣ ѣлѣштѣш, ни шуды вуй ак тѣрвѣнен.

Ушымы союз шотышты техень сложный союзвлѣ лин кердѣт: веле агыл, но, ат, кыце тенге, тѣнгѣок дѣ молы.

1. Мѣмнѣн шѣргѣштѣ морен веле агыл, но ѣрвѣжѣт улы. 2. Растенилѣн кыце вѣд келеш, тѣнгѣок сотат келеш.

II. Противительный (ваштареш ылмым анжыктышы) союзвлѣ: а, ѣ, но, тѣнге гѣнѣт, дѣ (но значеништы). Ти союзвлѣ ик гань членвлѣн ваштарешлѣ келесѣлтмѣм анжыктат.

1. Сотыгѣш Павел лесопильный заводышты ѣртѣрѣ, а вадеш электростанцишкы кыргыжеш. (Н. О.) 2. Тѣдѣ изи кѣпѣн, чыникѣ, но утыжыдонок костан дѣ пѣсѣ, кудлу вѣц иѣш шонгы кугуза. (Чех.) 3. Тагачы кечѣ шокшы, дѣ мардежѣн.

III. Айырышы (разделительный) союзвлѣ: то-то, ни тидѣ — ни тѣдѣ, ѣль, тѣ.

Союз *то-то* предметын действи вашталтым анжыкта.

1. Учениквлә *то сирәт, то лыдыт, то рисуют, то зада- чым рещәт*. 2. Трактор *то кралеш, то кълтем шиэш*.

Союзвлә *ни тидѣ* — *ни тѣдѣ* кок ик гань членвлән дейст- вин лиәлтмѣштѣм анжыкта, иктѣжѣ весѣжѣ гѣц тәнгәштәрен келесәлтеш.

1. *Ни тидѣ, ни тѣдѣ тумайыдеок сирен шѣнденѣт*.

Союз *әль* перечисляен мимѣ годым иктѣжѣ веле лимѣм ан- жыкта.

1. *Бѣзәм тагачы әль театрыш, әль концертыш кеѣ*.

67 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Ик гань членвләм [мода, нѣнѣм ушышы союзвләм лѣвәц ыдыралда. Махань союзвлә ылыт (ушышы, противитель- ный әль айырышы) пәлбдә.

1. Тѣдѣн докы писарьвлән юкышты шакта — нѣнѣ хозалане- нѣт, то тидѣм, то тѣдѣм треваенѣт. (П.) 2. Ванька келгѣн шѣләл- тѣш дә вара окна векѣлә анжалы. (Чех.) 3. Әнгѣр кымда, но коаш. 4. Изи шоляәм то книгәм лыдеш, то рисуя. 5. Телѣм кечѣ мытык, а кәнгѣжѣм кужы. 6. Кечѣ аяран дә уштѣ. 7. Тә ырвѣж, тә пирѣ корны гач ванжен кеш. 8. Шѣргѣ гѣц охотник то море- ным, то урым сәкен канда.

68 упражнени. Текстым сирен нәлдә, точкәвлә вәреш керәл союзвләм шѣндѣдә.

Мәмнән сола гѣц иктә вѣц... куд километр өрдѣштѣ йәр улы. Йәр когоат агыл, ... пиш келгѣ... шуку йиш колвлә улы. Кол- вләжѣ шокшы кечѣ годым мадыт. Нѣнѣ ... чымалтен колтат, ... йылт-йолт кайын эртәт. Коллоэцвлә кыдыжы сир гѣц, ... кыдыжы пыщдон колым әнгѣрәт. Нѣнѣ колвләлән яжо качкышым кѣшкәт, шолтымы шѣлѣм, ... пырсам, ... киңдѣм. Колым веремәштѣ веле кычаш лиэш. Веремә эртѣмѣкѣ тѣдѣ ... шѣлѣм, ... йѣлѣм ак кач. Мѣнѣ колым, утлажок алангым, ... нужым кычаш яратем. Мѣнѣн тәнгвләәмәт Иван, ... Петр кол кычаш соок каштыт. Нѣ- нѣ ... кычен ак мыштеп, ... вәрѣм ак пәлеп, колым мѣнѣ гѣцем чѣдѣм кычат.

69 упражнени. Ик гань членвләм бѣшке гѣц пыртен, предложеним пѣтәре- нок сирѣдә.

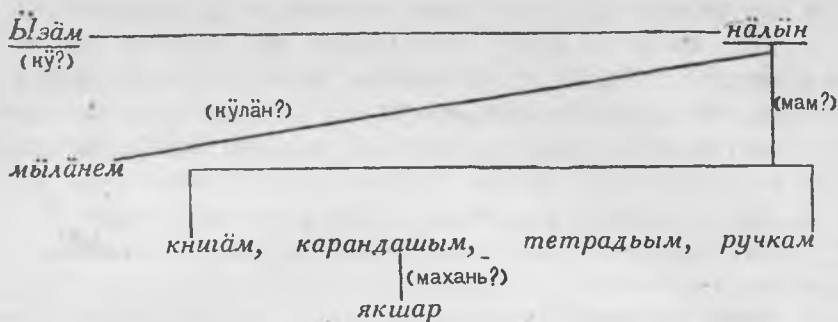
1. Ушышы союзвләм пыртыда.

1. Школын пичѣшкѣ олмаву ... шѣндѣшнә. 2. Магазинышты карандаш ... нәлѣм.

2. Противительный союзвләм пыртыда.

1. Әнгѣр изи, ... келгѣ. 2. Тагачы мѣнѣ театрыш агыл, ... киношкы кеем. 3. Телѣм кечѣ сотын анжа, ... ак ырѣктѣ.

3. Айырышы союзвлӓм пыртыда.

1. Пӱлӱм ӱрвезӱвлӓ ... ечӱдон, ... тирдон мадыт. 2. Мӱн-дӱрнӱ ... имни, ... ышкал шимӱн каеш. 3. Ати, мӱлӱнем ... кемӱм, ... мижгемӱм нӱлӱн пу.

70 упражнени. Ик гань членвлӓм *веле, агыл, но, -ат, -ӱт, кыце-тенге* союзвлӓдон ушыда.

Образец: *Северный Ледовитый океанын вӱлвӱлжӱ телӱм веле агыл, но кӱнгӱжӱмӱт идон леведмӱ ылеш.*

1. Гражданский войнашты пӱэргӱвлӓат, ӱдрӱмӱшвлӓат участвуенӱт. 2. Шӱргӱштӱ пистӱ, ваштар дӱ тум кушкеш. 3. Мӱмнӱн колхозын йӱрӱштӱ карп дон карась кол улы. 4. Растенилӱн вӱд дон соты келеш. Мӱнӱ ечӱдон дӱ конькидон мадын мыштем.

32 §. Ик гань членӱн предложеништы запятойым шӱндӱмӱш.

I. Предложенин ик гань членвлӓжӱ запятойдон айырлалтыт.

1. *Мӱмнӱн сӱндӱлӱкнӱ кечӱн кушкеш, виӱнгеш, пингӱдемеш.* 2. *Сельпон магазиншыкы мануфактурым, кемӱм, ботинкым, галошым канденӱт.*

II. Предложенин ик гань членвлӓ ушышы ӱль айырышы *дӱ, дон, ӱль* союзвлӓдон ушналтыт гӱнӱ, нӱнӱн лозш запятойым ак шӱндеп.

1. *Топольвлӓ утлаок чакын дӱ кукушын кайыт.* 2. *Швабрин дон мӱ кечӱнӱок вӱш линӱ. (П.)* 3. *Иргодым мӱнӱ алыкышкы ӱль шӱргӱшкӱ кеем.* 4. *Карандашым ӱль ручкам пуэн.*

III. Предложеништы *-ат, -ӱт* шамак мычашан ик гань членвлӓм запятойдон айырат.

1. *Яжо пеледӱшвлӓ алыкыштит, нырыштит, шӱргӱштӱт кушкыт.* 2. *Мыктешкӱ вӱдӱм шӱлӱлтӱде йӱн колтышат, кружкам Павкылан пуш. (Н. О.)*

IV. Ик гань членвлә пачаш-пачаш келесәлтѣт гѣнь, тѣнәм то, *аль, ни, тә* союзвлә ләш запятойым шѣндәт.

1. *Кибиткә ирѣкѣн кед, то ик век, то вес век йѣрѣлт-йѣрѣлт кед.* (П.) 2. *Пеледѣш вуйышты тә потемшѣ, тә мѣки мѣнген каштеш.* 3. *Тѣнь докет мѣнѣй аль тагачы, аль иргодым миэм.*

V. *а, но, дә, тенге гѣнят* нинѣм *но* значенидон келесѣмѣ годым анзыланышты запятойым шѣндәт.

1. *Телѣм мә школышты тыменьѣнә, а кәнгѣжѣм пионерский лагерышкы кенә.* 2. *Поран эчәйт цәрнѣде, но лешәнгѣшѣ гѣц изиш тырлен.* (П.) 3. *Тѣлзѣ соты, дә ак йѣрѣктѣ.*

VI. Мыжыран союзвлә *кыце, тенге, веле агыл, махань-техень* годым кокшы союз анзыланжы веле запятойым шѣндәт.

1. *Мѣнь кыце шашкыдон, тенгеок шахматдонат мадын мыштем.* 2. *Колхозвләштѣ пѣрцән культурым веле агыл, но технический культурымат ѣдәт.*

71 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, ик гань членвләм лѣвәц ыдыралда дә нѣнѣ ләш запятойвләм малан шѣндѣмѣ, келесѣдә.

1. Мәмнән сәндәлѣкѣштѣ культурный, грамотный, бодрый, активный молодежь кушкеш. 2. Тѣдѣ (Савелий) то анзыкыла, то кок монгырышкыла анжылт кә. (П.) 3. Крепостышты вес общество уке ылы, но мѣләнәм весѣжѣ акат кел ылы. (П.) 4. Ангѣр вѣд талашен турашкы йога, сир тервен юкын лывшалтеш. (М.Г.) 5. Павеллан тѣдѣ тамам әнят келесѣнежѣ ылы, но юкым ѣш пу, шәләм ѣштѣмлә кидшѣм веле йрзәльѣ. (Н.О.) 6. Шыжарем анзыцок кыргыжеш, минут йѣде шагалалеш то ваштырым пѣгѣнен нәлеш, то вѣдѣштѣ ловыге мадшы комбывләм анжылтеш. (Гайд.) 7. Мѣнь пәшәм йонгатан, талашен ѣштѣшѣм. 8. Илюша аль сола мычкы кыргыжталнежѣ, аль йрвезѣвләдон лымым кѣшкен кыргыжталнежѣ, ѣшке силажым пәлѣнежѣ. (Гонч.) Кѣкшѣ насѣпѣ гѣц Птаха водокачка доны пәлѣмѣ пѣртѣм ужат, ѣнде ижѣ ытлен кердмѣжѣлән ѣнянѣш. (Н.О.) Вес кечѣ Давыдов сетинәм дә кок вуйжым кралы, Любишкин — тѣрѣс сетинәм. Кожунков сетинә гѣц изиш чѣдѣм, иктәт цаклыдеок, иктәт вычыдеок, кѣзѣт якте сек пачеш кодшывлә полкышты ылышы Грач Антип пѣтәриш рядѣшкѣ ләкмѣжѣдон циләм цѣдейѣктѣш. Пачеш кешѣвләм Давыдов «слабосильный команда» манын, ваштыл лѣмден ылы. Антип тошаланен шѣцшѣ Титовын ушкѣжвләдон ровотая. Кечѣвәл овет качмы годым, кралмыжы гишән юкымат ѣш лык. Качкын теммѣкѣ, ушкѣж теммѣкѣ ушкѣж поктышы вәреш ровотайышы вәтѣжѣ ѣшке кѣцкѣмѣ ушкѣжвләжѣлән анзылвачешѣжѣ куд кѣрвенгә турандым оптенәт, пукшен шалгыш, Антипшы качкаш шѣцмәштѣ шәрен пиштѣмѣ ала мѣнер вѣлнѣшѣ сыкыр пыдыргывләм постарышат, вәтѣжѣ докы намал миэн, вѣтѣжѣн анзылвачешѣжѣ оптал кодыш. (Шол.)

72 упражнени. Текстым сирен нәлдә, ик гань членвләм лйвәц ыдыралда, керәл вәреш запятойвләм шйндйдә.

I. Тй веремән ййд пишок пйцкемйш шалген. Земляштәт левәшвләштәт пушәнгйштәт лым ошын ак кай ломыж гань веле каеш. Йож мўгйрә земля вйлецын цилә ма улым йштйл пйтәрәш цаца. Олянан омжы ак шо. Кйньйл шйнзеш дә шана. (Д. О.)

II. Тйды (Илюша) вуйта йшкетшй веле ылеш; няня дорц ял парня вуйдон кыргыз кеә кў кышты амала циләм анжен каштеш; вара шўм лўдын галерейыш кыргыз куза тйштй мырышы седрә вйлнй ййр кыргыз сәрнә садышты пушәнгй лошкы пыра кавшангы чонгештймй юкым колыштеш воздухышты тйдын чонгештйлмйжйм сйнзәжйдон мйндйркй провожая. (Гонч.)

III. Тйды (Павел) Жухрайым сйгйрәләш станцин депошкы кәнбидеок кыргыз каштын толы но тйды йш мо а пәлбмй рабочийвлә гйц кешйвлә гйц иктйн гишәнәт нимат пәлен йш керд. (Н. О.)

33 §. Ик гань (однородный) дон ик гань агыл (неоднородный) определенивлә.

Тамазар определени ик определяйымы существительныйым определяйымы годым соок предложенин однородный член ак лиәп, седйндонок тйнам запятойдон ак айыреп.

1. Определенивлә предметын разный ылмыжым определяйымы годым веле однородныйвлә ылыт.

Кокшы пятилеткын Магнитогорский, Кузнецкий, Нижнетагильский, Липецкий, Криворожский, Запорожский да Тульский заводвләм йштен шоктымы.

2. Определенивлә предметым ик монгыр гйц определяют, әль нйнй иктй весйжйм рашкыдемден келесәт гйнь, техень определеният ик гань лин кердеш.

1. *Лап вәрйштй кужы, ныгыды шуды шачын.* (Т.) 2. *Школын садышты мў гань тотлы, ширбй олма шачеш.*

Пйтәриш примерышты кок определенижәт (*кужы* дә *ныгыды*) *шуды* лйм шамакым определяют. Кокшы примерышты (*мў гань ширбй*) определени *тотлы* определеним рашкыдемдәт.

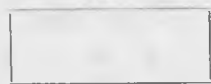
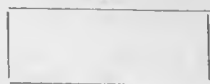
3. Определенивлә предметым цилә монгыр гйц, цилә семйнь определяют гйнь, техень определенивлә ик гань [(однородный) определени ак ли. Ик гань агыл определенивлә запятойдон ак айырлалтеп.

Ныр покшалны кого ыжар тум йшкетшок шалга.

Ти примерышты ик определенижы (*кого*) *тумын* когожым, а весйжй (*ыжар*) *цйрежйм, цевержйм* анжыкта.

Ик гань агыл определенивлә лошкы нимахань союзымат шйндәш акли: *кого дә ыжар, кого әль ыжар тум* манын келесәш толкеш ак тол.

Кушнй анжыктымы кым примерым техень схемьдон ынгылда-
раш лиэш.

О п р е д е л е н и в л ä		
Ик гань		Ик гань агыл
1	2	3
		
♂, ♂, ♂, ♂	♂, ♂, ♀	♂
Ик гань определенивлä предметын цйрежым анжыктат: якшар, кло-вой, нарынзы пеледйш-влä.	Ик гань определенивлä предметым ик монгыр гбц определяют: у, соты, воля, школа.	Ик гань агыл определенивлä предметым цилä монгыр гбц определяют: мäмнän кого цевер сад.
Запятойвлäm шбндät		Запятойвлäm ак шбндеп.

Примечани. Кыды случайштыжы даже различный определенивлämät, если смыслшты общий признакдон ушналтыт гбнь, однороднеш шотлаш лиэш дä запятойдон айырлалтыт. Шамак толшы техень предложеништы: **Колхоз итйрä** кого каменный клубым **Ыштен**. Ти примерышты определенивлä **итйрä** (качествым), **кого** (кожожым), **каменный** (материалым) анжыктат. Нбнь Ышке значеништыдон ик гань агылепät, запятойдон ак айырлалтеп, но нбньым ик об-щий признакдон ушаш лиэш: **Колхоз итйрä**, яжо клубым **Ыштен**. Техень годым определенивлä ик гань лит, седбндон мä тенге сирен кердбнä: **Колхоз итйрä**, кого каменный клубым **Ыштен**. Ти предложеним келесбмб годым каждый определенижы ударенидон дä юк вaштaлтмашдон айырлалтеш.

Ик шамакымок определяйышы определенивлä лөш запятойым шбндбмаш аль пропускайымаш кынамжы предложенин значенижым вaштaлта.

Тäнгäштäрдä: 1. *Мблänем вес интересный книгäm пуда* (тидбм тенге ынгылаш лиэш: мбньбн ик интересный книгäm улы, эче техень книгämок весбм ядам). 2. *Мблänем весбм интересный книгäm пуда* (тидбм тенге ынгылаш лиэш: мбньбн книгäm улы, но интересный агыл, седбндон мбнь интересный книгäm пуаш ядам).

73 упражнени. Примерым сирен нäлдä. Цилä определенивлäm лбвц ыды-ралда. Знакым малын шбндбмб, малын шбндбмб агыл, ынгылдарыда.

1. Анзылны, шйргй шайыц шимäлгй пйл ара ирйкбн авар-ген куза. (Т.) 2. Мбньбн вуй мычаштем, мблänем вaштaрешлä луды пйл музырланен куза. (Т.) 3. Юр цäрнен. Мбндбрнй шим пйл ара музырланелеш. (Т.) 4. Тоня пачмы окня доны шалга. Тидй бшкбмжбн пälбмб, родной садышкыжы, сад йбр ылшы кукшй стройный топольвлäm скучналанен анжа. (Н.О.) 5. Поромым вычимла нбнь коктынат тура сирбн бмблйшкбжб вазевй дä

ял мычашты Кубаньын пьдранзыккан пйсы коэжым шуку веремә анжен киевй. (М.Г.) 6. Вәтйжйнәт (Обломовын) пәшәжй пиш шуку: тйды кым час нәрй ыргызы Аверки доны марыжын фуфайка гйц Илюшалан курточкым кыце ыргымы гишән попен шйнзә; кйшән вәрйм пордон йшке ыдыралеш, материм Аверки йнжй шолышт манын, тусарен анжа; варажы йдырвлә докы кид пәшә йштймәшкйшты кеә, каждый йдырлән, кечеш мазар плетоным пидмйлә, шүден кода; вара йшке докыжы Настасья Ивановнам, әль Степанида Агаповнам, әль йшкймжйн полкы гйц иктәжй вес йдрәмәшйм садышкы гуляш ужйн нәнгеә. (Гонч.) 7. Нима гйц лүдтймй большевистский цепьвлә вокзал олицәшкй пырен кевй. (Н.О.) 8. Пристинйн борт воктен кукшы кәпән, кого пандашан кугуза шалга. (Гр.)

74 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Айырен анжыктымы определенивләшкй ик гань определенивләм йшке гйцтә привайыда.

Образец: 1. *Кәнгйжйм алыкышты якшар пеледышвлә, кловойвлә, ошывлә йрзәлт шалгат.*

1. Кәнгйжйм алыкышты **якшар** пеледышвлә йрзәлт шалгат
2. **Кйжгы** юкдон пароход сйгйрәлеш. 3. Колхозын садыштыжы **кого** олмавувлә кушкыт. 4. Мйланем **вес** пумагам пуда. 5. Сталинский пятилеткывлән ивләштй мәннән сәндәлыкйштынә у интеллигенци кушкын. 6. Мәләннә **колхозын** собственостым переген шалгаш келеш. 7. Мәннән сәндәлыкйштынә **здорова** молодеж кушкеш. 8. Мә **культурный** йлымәшйм йштен шалгенә. 9. Мәннән школышты **хоровой** кружок улы. 10. Мәннән границанам **силан** Красный Арминә перегә.

75 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Айырен анжыктымы определенишкы ик гань определенивләм йшке гйцтә привайыда.

Образец: *Төр шоссе корныдон автомобиль кыдалеш.*

1. **Төр** корныдон автомобиль кыдалеш. 2. **Октябрьский** революци мәннән сәндәлыкйшты капитализмом пйтәрен. 3. Карем вес сирйшты **лаштыра** шол шалга. 4. Пиш **яжо** кечйн мйнь шйргйшкй охотыш ләктым. 5. **Кужы** шудеш кәнәлтәш шйцнә. 6. **Куштылгы** пышдон әнгйрйшты мадна. 7. **Ире** вйдеш нүштйл ләкнә.

76 упражнени. Керәл вәреш запятойвләм шйнден миэн, примервләм сирен нәлдә.

1. Тйдым (Корчагиным) поезд начкы юран шйжй гйц югышкы тангыж докы Южный Крымын шокшы сирйшкйжй нәнгеә. (Н.О.)
2. Павелын первишй живой веселә сйнзәштйжй тагачы тйды (Таня) тама пингйдын уштйн каймым ужын. (Н.О.) 3. Погребнице станцин платформыжы гйц кйзйт веле валтымы бронированный вйц гусеничный танк кредәлмй вәрйшкй кеәш пиш талашат. (Н.О.) 4. Кужы ыжар шудан изи йонгы вәреш кәнәлтәш шйнзйт. (Н.О.) 5. Телймшй пиш уштй кечйн мйнь шйргй гйц ләктым. (Нек.) 6. Анчар пушәнгй йшкетйн кушкеш. 7. Айда кенә әтятлән,

авәтлән кымалына нһнһ нерһштһм лүктһшвлә агыләп. (II) 8. Ұштһ
цевер кечһвлә шалгат.

77 упражнени. Предложенишкы ик гань дә ик гань агыл определемвләм
пыртен миән, шһргһшкы әль алыкышкы каштмы гишән нзи шайыштмашым
сирһдә.

34 §. Ик гань членән предложенивләштһ обобщающий шамаквлә.

Предложения ик гань членвләжһ анзылны әль нһнһн шайылны
нһнһм иктһшкы ушен келесһшһ шамаквлә обобщающий
шамаквлә лин кердһт.

1. *Сибирский тайгашты шукужок ижән пушәнгһвлә куш-
кыт: йәктһвлә, нхтывлә, кедрвлә, һльштдшәнвлә.*

2. *Кһне, итһн, хлопок, кечһнүшмә — цилә тидһ техниче-
ский культурвлә ылыт.*

Обобщающий шамак предложения ик гань членвләжһн вопрос-
вләзшок ответым пуа. Ик гань членвләжһ обобщающий шамак-
лан приложени лит.

Обобщающий шамак сочиненидонат (кушнһ анжыктымь при-
мерым анжал), ик шамакдонат келесәлт кердеш. Пример: 1. *Ма-
газинышкы хәдһрвләм канденһт: сакырым, печенным, конфе-
тым, консервым.* 2. *Сакыр, печенье, конфет, консерв — цилә
мәләннә керәл ылыт.*

Шһренжок обобщающий шамак определительный дә отрица-
тельный местоименивләдон әль наречидон келесәлт кердһт.

1. *Шарык, ышкар, кесә — цилән әнгһрһшкы вәд йуәш вале-
нһт.*

2. *Ныгыды тһтһрә вашт нимат ак кай: ни пушәнгһ, ни
сола.*

3. *Шһргһштһ, нырышты, алыкышты — цилә вец мыры юк
мүгһрәлтеш.*

35 §. Обобщающий шамакан предложенишгы знаквлә.

1. Обобщающий шамак паштек перечислени лиәш гһнь, тһнәм
ик гань членвлә анзылан кок точкам шһндәт.

*Кавшавичеш мам-шон шһндәт: кавшам, турим, морком,
сары ушманым.*

Примечани: Деловой пумагавләм сирһмһ годым обобщающий шамак уке
гһнят, перечислени анзылан кок точкам шһндәт.

КОМИССИ ПОСТАНОВЛЯЕН:

1) кварталный планым темьмь гишан Сергеев тангьин отчетым колышташ;

2) колхозниквлä лошты массовый пашам виангдаш ...

II. Обобщающий шамак перечислени паштек ылеш гьнь, тынäm ик гань членвлä паштек тирем (—) шьндät.

Тиштй порт, кьлät, вольык витä — цилä кудон ёштёмь.

III. Предложени обобщающий шамак гьц тынгäläлтеш гьнь, а тыдй паштек перечисленивлä ылыт гьнь, мол членвлäжй предложени шайылны ылыт гьнь, тынäm керек кынамат ик гань членвлä анзылан кок точкам шьндät дä паштекыштй тирем шьндät.

Хищный зверьвлä: мөскä, пирй, лев, тигр — эдемлän лудышлä ылыт.

78 упражнени. Улнй анжыктымы каждый шамакышкы ик гань членвлäm ёшке гьц сирьдä.

Образец: *Хозяйствашты урдымы кеквлä: комбы, цьввй, лыды.*

1. Пушангьйвлä. 2. Планетвлä. 3. Газетвлä. 4. Ангьйрвлä. 5. Халавлä. 6. Технический культурвлä. 7. Сельскохозяйственный машинäвлä. 8. Плотникын хädьйрвлä. 9. Олмавлä. 10. Пеледышвлä.

79 упражнени. Улчй анжыктымы ик гань членвлän, обобщающий шамаквлäm ёшке гьц пырген миэн, сирен нälдä.

1. Имни, ышкал, шарык, сасна. 2. Йäктй, нолгы, кож. 3. Тум, ваштар, листй, шапки. 4. Шьнгä, льпбй, кавшангы, мукш. 5. Гармонь, скрипка, гитара, балалайка, кәрш. 6. Ирок, кечьвäl, вады, йыд. 7. Химия, физика, математика. 8. Куку, шьжвьйк, кьйсиä, шьнгьртйш. 9. Алангы, пәрдäш, карась. 10. Пальто, костюм, тыгыр.

80 упражнени. Примервлäm сирен нälдä. Ик гань членвлäm, обобщающий шамаквлäm мода; ньнйлän вопросым пуэн мыштыда. Кок точкам дä тирем малын шьндёмь, келесьдä.

1. Колхозышты ныр пашам машинäдон ёштät: трактордон, комбайндон, жнейкыдон. 2. Октябрьский праздник кечын изижät, когожат, шонгыжат, ёрвезьжät — цилäнок демонстрацишкы олицäш лäктйт. 3. Поволжьешкы техень автономный республиквлä пырат: Чувашский, Марийский, Мордовский, Татарский, Немцев Поволжья дä Калмыцкий. 4. Северный полюсышты, каштшы и вьлнй, социалистический родинын патриотвлäжй ёленьт дä пашам ёштеньт: Папанин, Кренкель, Федоров, Ширшов. 5. Завод, фабрика, шахта, кьртни корневлä, шьргй, земля — цилä тидй социалистический собственность. 6. Заводвлäштй, фабриковлäштй, колхозвлäштй — цилä вәрeät стахановский движени кымдан шärлä. 7. Советский вузвлä разный специализовлäm лыктыт: инженервлäm, агрономвлäm, врачвлäm, педагогвлäm.

СЕВЕРНЫЙ ЛЕДОВИТЫЙ ОКЕАН.

I. Телһым Северный Ледовитый океанышты йһрвәш и пустынь гань лин шһнзеш. Пһцкемһшһм шһдһрвлә, тһлзһй веремән-веремән полярный сияни гань сотемдәрәт. Трук пһлгомеш тыл мән-гһввлә рядһйн шагал колтат әль кымдан соты валгалт шһнзеш шанавһлок машанет. Шанавһл йһржһй сакһй йиш сотыввлә йһл-гһйжәш тһнгәлһйт пустыньым кловойын симсһйн сарын дә якшар-гын сотемдәрән шһндәт. Тангыжым тамазар километр кытан торе-шән кого и аравлә левед пиштенһйт. Ти кого и аравлә тәрвәнһлһйт ик араеш аралалтыт иктһй-весһйм пыдыртат ружген-ружген шелһйт пиш кого арашкы цымыргат. Кән-гһйжһйм Северный Ледовитый океан йһлйжеш. Кечһй тамазар тһлзһй викок ак шһц. Кого ивлә шылаш пыдыргаш тһнгәлһйт. И аравлә кымдыкеш вәш-вәш лин эче тыгыдемһйт.

II. 1. Год мычкы нһл веремә лиеш тел шошым кән-гһйж шһйжһй. 2. Горкийышты Москвашты Ленинградышты цилә вәре мһнь ылынам. 3. Ныр мычкы нигыштат ик растениһт ик шуды пһрцәт ак кай цилә шимһйн каеш. (П.)

36 §. Сказуемый ик гань подлежащийдон согласуялтмаш.

I. Предложеништы кокты әль шуку подлежащий ылмы годым сказуемый әль единственный әль множественный числашты лин кердеш.

Пример: 1. *Шһйргһйштһй куку юк дон шһйжвәйк мыры веселән мһгһйрәлтеш.* 2. *Иван дә Петр школышкы кәйт.*

II. Разделительный союзан предложеништы кокты әль шуку-рак подлежащийвлә лит гһнь, сказуемый единственный числадон келесәлтеш.

Пример: 1. *То начкы лым лымеш, то шһйжгә юр юреш.* 2. *Тһнь докет тагачы әль Анна әль Верә толеш.*

82 упражнени. Шамак мычашвләм келесен шоктен, примервләм сирен нәлдә.

1. Колхозник дон колхозница трактор курсышты тымень... 2. Иргодым тһнь докет әль Миколай, әль Наста тол... дә тһлә-нет у книгәм канд... 3. Стеняшты портрет дә картин кеч... 4. Тһдһйн пуры кымылан ылмыжым, толкыдон попымжы дә ласко анжалтышыжы мһньһйм ладнангд... 5. Колхозын нырешһйжһй ыржам, шһльһйм, шәдәнгһйм дә мол культурымат үд... 6. Стһл вһйлнһй книгә дон тетрадь ки... 7. Колхозный сола мычкы музыка дә мыры юк веселән мһгһй... 8. Классышты парта, доска шал...

Ик гань членән предложенивләм тыменьмь гишән әшһндәрәш упражненивлә.

83 упражнени. Текстым сирен һәлдә. Предложенин ик гань членвләжым лывац ыдырада. Нһнһ махань член ылыт дә махань предложени мычашдон келесәлтһт, анжыктыда.

I. Промышленностьын кушмашыжы, сәндәлһкнән цилә хозяйстважын кушмашыжы дә культурын кушмашыжы труйыш массын йлһмәш укладыштыжы вәшталтышым йштен. Халан, поселкын, солан цһрештһ вәшталтын. Кого халавләштһ рабочийн кварталжы вес статян лин: тһштһ электричество, водопровод, паровой отоплени улы. Колхозникынат пһртшһ вес статян лин: тһшкһ велосипед, патефон, книгәвлә, радиоприемник пыренйт. Колхозвлә автомобилым, а колхозниквлә велосипедым һәлт. Рабочийвлән услужылан — общественный столовый, механический прачечныйвлә линйт. Заводвлән, фабриклән, учрежденивлән йшкһмйштын яслывлә, детплощадкывлә улы. Ынде колхозвләштәт детский учрежденивлә, общественный столовыйвлә дә мол деловой учрежденивлә улы.

II. Мәһнән сәндәлһкйштыш рабочийвлә дон хресәнвлә большевистский парти вуйлалтымдон у общественный стройым строеһйт. Куғижән властым, капиталиствлән дә помещиквлән господствыштым сһмһрймәштһ рабочийвлән дә хресәнвлән кредәлмәшйшты лелһ дә суровый ылын. Советский властым йштен шокташ дә пингйдемдәш рабочий дон хресән гйц кого жертвам терген. Мәһнән сәндәлһкнәм пачеш кодшы гйц анзыц кешй сәндәлһкым йштәш кредәлмәштһ рабочийвлә дон хресәнвлә кого ясывләм тырхенйт.

Социализм верц кредәлмәштһ рабочийвлә дон хресәнвлә седһндон сйнгенйт: нинйм большевистский парти вуйлалтен, партим вуйлалтымашты мудрый дә отважный вождьвлә — Ленин дон Сталин ылыныт.

84 упражнени. Текстым сирен һәлдә. Кышак келеш знаквләм шһндйдә.

I. Северный умеренный поясышты йлһшй халык природный богатством шукердшен пользуюая. Эдемвлә землям кралыт шһргйм роат шуку йиш зверьвләм дә кеквләм кычат полезный ископаемыйвләм капаен лыктыт. Эдем северный умеренный поясын йлһмәшйжйм когон вәшталтен. Ромы шһргй вәреш кымда степьвләәш кого халавлә дә солавлә заводвлә дә фабриклә тйжемдон линйт нырвлә садвлә парквлә линйт ййрым-ййр кйрәни корнывлә строялтыныт.

II. Северный Ледовитый океанышты шуку островвлә улы. Тйштһ год мычкок и дон лым кйә. Кәһгйжйм юж вәрежй лым шыла кувлә вйлан рехень тйшкә ләктын шһнзеш тыгыды цевер пеледйшвлә отер кушкыт. Нһнһ цилә полярный островләштһшй растенивлә ылыт.

III. Ирй. Эче кечй ләктын шоктыде, а халык уш ял вйлы...

Ышкавлә Ынгырат әптән мыра пи опта. Изижәт кожат цилән ял вёлнй ылыт.

Кечы ләктеш. Циләнок Ышке пәшәшкышты пижыт. Кыдывләжы охотышкы дә кол кычаш кеәт Ыдрамәшвлә пөрт лошты Ышке пәшәштәм Ыштәт әль бананым әль нүшмәм шырат качкышым йәмдәләт пөртым кудвичым итырайәт.

Грамматика шотышты предложенидон пижын шалгыдымы шамаквлә.

Предложеништы главный дон второстепенный членвлә гыц пасна эче вес шамаквлә лин кердыт. Нйны предложенин членвләдон грамматически пижын ак шалгеп дә Ышкежәт предложенин членвләжы ак лиәп. Техень шамаквләжы обращени, пыртымы (вводный) шамаквлә, междометивлә, *дә* доь *уже* шамаквлә ылыт.

37 §. Обращени.

Шыренжок мә кун докы гынят обращаен попымна годым, тьдй мәмнән попымнам колыштшы манын, тьдйн лымым келесен попенә.

Салика, яжо тәнгет мьнь ылам. (С. Н.)

Ке, Маша, кьдежышкет дә ит шытырланы. (П.)

Попымашнадон лицәм анжыктен, лымден кун докы обращаенә, тьдым *обращени* маныт.

Обращеним именительный падежыштышы существительныйдон елесәт.

Пахомовна, тьнь иктә-мам пәлет вара. (П.)

Мазар иш ылат, тәнг? (Н. О.)

Кугуза, винтовкывләддём кышец кандет. (Н. О.)

Примечани: Обращени эче существительныйын значеништы ылышы прилагательныйн дә причастийн лин кердыт. 1. *Келесь, пәльмем, махань книгым лыдат?* 2. *А тьнь, тәнгем, тагачы собраниш малын шыц ми?*

Оужнамжы обращени неодушевленный предмет докат лин кердеш. Техень годым неодушевленный предметым одушевленный ганьок шотаен келесәт.

Юр, йә колышт мьньын мырым. (Н. И.)

Мам тьнь ружгет, ыжар шыргы?!

Ну-ка, кечы, сотым пу.

Ну-ка, мардеж, нидлты кәпым.

Обращени годым тьдйн сага пижын шалгышы вес шамаквләәт лин кердыт. Техень обращеним распространенный маныт.

Красноармеец тәнгвлә, азыкыжымаат. Красный Арминә сьнгә.

38 §. Обращени годым шындымь знаквлä.

Обращени предложени гыц препинани знакдон айырлал-
теш.

1. Обращени предложени анзылны ылеш гынь, тьнäm обращени паштек запятойым шьндät. Обращеним когорак чувствыдон келесät гынь, тьнäm обращени паштек äль предложени паштек восклицательный знакым шьндät. Обращени паштек восклицательный знакым шьндät гынь, тьдйн паштек вес шамакшым кого йиш буквадон сирäш тьнгäлмьлä.

Боря, амасам мьлänем пач. (Гайд.) Ганька, тьнь докет эдем толын! (Н. О.) Павка! Вет мä тьнь коленät машаненнä! (Н. О.)

2. Обращени предложени покшалны ылеш гынь, тьнäm обращеним кок монгыр гыцät запятойдон айырат.

Мьнь ам пälь, äви, тьнь мам попет. (А. О.)

Келесäй, бьрвезь, халашты махань влäсть? (Н. О.)

3. Обращени предложени пачышты шьнзä гынь, тьнäm обращени анзылан запятойым шьндät, а пачешьжь махань предложени (повествовательный, вопросительный) тьхень знакым шьндät.

Бнде тьнь изи ат ыл, шоля. (Н. О.)

Кыце йлет, Пелагея Николаевна? (М. Г.) Яжон йлем, тднг! (Н. О.)

Обращени анзылны шалгышы о частица обращени гыц запятойдон ак айырлалт.

О родина, кыце мьнь тьньм яратем!

85 упражнени. Керäl семьнь юкым вашталтен лыдын лäктä. Обращеним анжыктыда.

Живойым анзык нänгäй,
Могучийвлänäm парти видä,
Труйышы народ анзык кеä,
Дä тьньмь ньнйн знамя,

Сталин! (С. Стальский).

1. Тьнь, Сталин äтянä, прававлäm пуэнät,
Ши-шортни сирмäшдон законвлäm сиренät. (Н. Ив.)
Тьлänет, учитель великий äтянä,
Тьлänет, вождь Сталин, сек яжо пашänä.
Мир вьлнй сек яжо мырьвлäm сирät,
Пашаштйш геройвлä тьнь докет миät. (Н. Ив.)

2. Äти, äти, анжы паки,

Ой, кынарын ылит, у-у!...

Йä, анжалма яжоракин...

Күвлä, äти, күвлä, ну? ... (Н. Иль.)

3. Җти, тѣнбѣ мѣнбѣм колты,
Красный Армиш мѣнъ кенем.
Кынам кушкын шоам мѣнбѣ?
Врагын шѣмѣш мѣнъ лѣнем. (Кос. Г.)
4. Тѣр гѣц тѣрѣш мыры кеѣ,
Цилѣн веселѣенѣ.
Кого слава тѣлѣт, Ленин.
Курым ѣлѣ, Сталиннѣ! (В. Сим.)

86 упражнени. Керѣл вѣреш знаквлѣм шѣндең мидѣ, обращеним лѣвѣм ыдыралда, тетрадьшыкыда сирен нѣлдѣ.

1. «Яратым ѣптѣнем тѣнъ пиш чѣнъ дѣ яжон мырет»
«А тѣнжѣ мѣнбѣн Кумаэм
Пиш тошнан кужын мырен мыштет:
Цилѣ шѣргѣ мычкыжат техень мырызы уке»
«Кумаэм мѣнъ тѣнбѣм курымем колыштнем».
«А тѣнъ цеверем цуратат
Изишеш мыраш цѣрнет тѣнгѣлмедѣм тырхыде вычем —
Эчеѣт мырымедѣм колыштнем...» (Кр.)
2. «Тау кумаэм тѣржѣм попышаш гѣнъ
Тѣнъ яжон мырет райыштыш кек гѣцѣт.
Тенге тѣнбѣм попат цилѣнѣт».
«Шумбелкѣвлѣ
Юкта яммеш иктѣ-весѣдѣм хвалыда —
Музыктажы тѣмдѣн соикток худа. (Кр.)

3. Василиса Егоровна амбар сравачым пуай. Иван Игнатьич башкирым тишкѣ кандаш, дѣ Юлайлан лывшым кандаш шѣдѣ. (П.)

4. Цевер Ракитина тѣнг. (Н. О.) 5. Идѣ шалгы тѣнгвлѣ. (Н. О.)
6. Ну Софрон шоля пѣшѣт кыце кеѣ вара. (Г.) 7. Мѣлѣнем Борька тиштѣ ѣлѣш яжо. (Гайд.) 8. Шаналтал шоля яжоракын кѣчѣл анжы. (П.) 9. Шагалда ородывлѣ мам вара ѣштедѣ. Ёшкѣмдѣмѣт дѣ мѣнбѣмѣт ямдедѣ. (П.) 10. Кирила Петрович тѣдѣт ѣртѣш кышкыжмын мѣнъ донем качкы. (П.)

87 упражнени. Анжыктымы примервлѣштѣ предложенивлѣм обращенишкы сѣрен миѣн предложенивлѣм ѣштѣдѣ. Керѣл знаквлѣм шѣндѣдѣ.

Образец: *Ёрвезѣвлѣ книгѣм лыдыт. Ёрвезѣвлѣ, книгѣм лыдта.*

1. Смирнов тагачы мѣнъ докем толеш. 2. Серге тенгечѣ театршыкы миѣн. 3. Шахматиствлѣ шахматный кружокушкы сирѣктѣт. 4. Перов тѣнг малын тагачы школышкы толте. 5. Максим кугуза кышкы тенге ашкедеш. 6. Анук яжо мырым мырыжыш. 7. Тагачы ёрвезѣвлѣ малын мадаш ак кеп. 8. Кыце Миколай мѣнъ докем толте цѣтѣ.

39 §. Пыртымы (вводный) шамаквлә дә предложенивлә.

I. Попышы эдем келесымьмы мысльжым выражаяш манын, пасна шамаквләм пырта. Ты шамаквлә предложенин членжы агылеп. Техень шамаквләм *пыртымы (вводный)* шамаквлә маныт.

Пыртымы шамаквлә шуку йиш значениән ылыт.

а) Пыртымы шамаквлә Ыжәләйымашым, сусум, тыргыжланымашым анжыктат (*ыжәл, мьнь намысешем*)

Мьнь, ыжәл, яратымы тәнгемдонат простен шым керд. Мьнь, намысешем, ти пәшәм срокеш пьтәрен шым керд.

б) Пыртымы шамаквлә пыт Ынянен келесымашым анжыктат (*попашат уке, ыняненок келесымлә, спорыдеок, лачокок, келесәш лиэш, конечно дә молат*).

Производственный планым, попашат уке, мә веремәштә теменә. Максимова тәнг, конечно, мәмнән ынянмәшнәм оправдая. Тәнгвлә, ыняненок келесымлә, ти пәшәштәт мә сьнгенә.

в) Пыртымы шамаквлә предположением, ынянбдымым келесен кердәт (*ужамат, кажется, пожалуй, векәт, анят, лишдшылык дә молат*).

Тьнь, ужамат, пиш мастар ылат. Тьдбь, кажется, тагачы пазарышкы кеен. Мьнь иргодым, пожалуй, киношкы кеем. Тагачы юр лиэш, векәт. Анят, малан ак тол.

г) Пыртымы шамаквлә келесымьмы мысльын источникшым анжыктат (*мьнь шанымаштем, тәмдән шанымашдон, мә стәтянна, шамаквлә мыч, дескәт дә молат*).

Мьнь шанымаштем, Анюм шоферный курсышкы тыменяш колташ келеш. Пәшә планым, председатель манмыла, яжоракын ланзылен нәлмьлә.

д) Пыртымы шамаквлә келесымьмы шанымашын анзыл попымашдон пижын шалгымым анжыктат (*следовательно, стало быть, вес семьнь маншаш гьнь, маншаш, шамак толшы, тьнге гьнят дә молат*).

Маншаш, Анна Васильевна попымжым цилә сирәш гьнь, анят мазар листән историм сирьмь лиэш ылыы. (П.) Мә анзылнына пиш кого ответственный, вес семьнь маншаш гьнь, политический значениән задача шалга.

е) Пыртымы шамаквлә шанымашын церотшым анжыктат (*пьтәриок, кокшешьжь, остаткаш дә молат*).

Конференцишкы Иванов тәнгьм айыраш келеш. Пьтәриок,

тѣдѣ мѣмнѣн колхозыштышы стахановец ылеш, кокшешбѣжѣ, общественный пѣшѣмѣт яжон ѣштѣ.

Пыртымы шамаквлѣ предложени анзылнат, покшалнат, шайылнат лин кердѣт.

Соревнованин результатшы яжо, попашат уке. Значит, тѣнь иргодым докладым ѣштет. Кейш келеш гѣнь, конечно, ваштареш ам ыл.

II. Пасна шамак дѣ шамак сочетани веле агыл, целый предложениѣт пыртымы лин кердеш.

Предложеништы пыртымы предложенивлѣ предложенидон грамматически пижѣн ак шалгеп.

Пример: *Ку нѣнѣм шѣрен ужын, тѣдѣ хресѣнь тетявлѣм ярата, мѣнь бѣнянем. (Нек.) Стѣл лошты (стѣл вѣлнѣжѣ пумага ара веле кий) кок эдем шѣнзѣт. (П.)*

Пыртымы предложенивлѣ келесѣмѣ шанымашым рашкыдемден, пѣлдѣртен пуат.

Пример: *Ик гѣнѣ вадеш (тидѣ 1773 ин октябрь тѣнгѣлтѣш: бѣн ыльы) мѣнь, мардеж шишкымым колыштын, тѣлзѣ лишѣц эртѣшѣ пѣлѣм окня гѣц анжен пѣртѣштем шѣнзѣлтем. (П.)*

Кынамжы пыртымы предложени анзылны **а** союз, мычашты **гѣнь** союз лит.

1. *Нѣлмѣ обязательствынам выполняш—а обязательствым мѣлѣннѣ выполняйѣде акли — пѣшѣм утларак ѣштѣмлѣ.*

2. *Тѣнѣм мѣнь, тѣрѣк попышаш гѣнь, кыце ѣштѣмлѣ ѣшкежѣт яжон ам пѣлѣ ыльы.*

III. Пыртымы шамакан дѣ пыртымы предложениѣн предложеништы препинани знаквлѣм шѣнден мыштымаш.

1. Пыртымы шамаквлѣм дѣ пыртымы предложенивлѣм запятойдон айырат.

Тѣнь, маныт, мыраш кого мастар ылат. (Кр.) Иргодым мѣнь, тѣрѣк попышаш гѣнь, тѣнь докет миѣн ам керд.

2. Пыртымы предложенивлѣм, когонжок распространенный предложенивлѣм скобкадон ѣль тиредон айырат.

Сек яжожым айырен нѣлмѣ коклы салтак гѣц пасна (нѣнѣ Хаджи Мурат ядмы паштек, тѣдѣ гѣц ик ашкылымат шайылан ак код) мѣнь ротмистр Лорис Меликовым колтышым. (Л. Т.)

Тидѣ отечествышты — мѣнь бѣнянем, тидѣ лизѣт — мѣнѣм иктѣт изменник ак ман. (Н. О.)

88 упражнени. Примервләм лыдта, пыртымы шамаквләм мода, дә нһнһн значеништым ынгылдарыда.

1. А мәмнән доны, ышкеәт пәлет, вәр йонгы, күкшикә. (Т.)
2. Ну, Бирюк,—маньым,—тһнь мһньһм лешәнгышен өрһктәрһшһц, ужамат, тыргыж ылат. (Т.) 3. Лачок, тһдһн ситһдһмәшһжәт изиш улы. (Т.) Мһләнәм, мһньһн шанымаштем тенге чучеш: мһнь тһдһлән келәм. (П.) 4. Ма вара, Корчагин, значит мәәт кенә! (Н. О.) 5. Тһләнәт сирһмһ гһц пасна техень сирмәшһм, кажется, иктһләнәт сирһделам. (Н. О.) 6. Мһнь, конечно, тһләнәт келәм. Тһнь мителат, векәт.

89 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, пыртымы шамаквлә дон пыртымы предложенивләм знакдон айырыда.

1. Тә веремәштһ голында ылгеәт маншаш делам ыштен посеенә ылы. 2. Мә Швабриндон коктын пиш пурын нима шһдһ гһц пасна манаш лиәш попышна. (П.) 3. Ёрвезһвлә мһнь докем кыргыж толевһ пиштһм сһгһрәл нәлевһ маншаш гһнь лүдһн колтенһт мһнят нһнһн докы мишһм. (Т.) 4. Ұштһ пөрт манмашты пөртанзыл гһц вургымла монгырышты вес кок ёдрәмәш соредәлһт. (Т.) 5. Амаса гһц тамазар ташкалтыш гһц ымбалнырак лярән ыд лаксак воктен тһштһ нима ойхым пәлбдә кым лыды нүштһлһт кок мужик сукалтен шһнзһнһт. (Т.) 6. Тһньһн шамакет гһц төрөкшөк маншаш гһнь тһньһн цилә шайыштмет гһц положениәт пиш серьезно ылмым ужам. (Н. О.)

90 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Пыртымы шамакан предложеним ик гәнә, а пыртымы предложениәнһм кок гәнә лбвәц ыдыралда; знакым шһндһдә. Пыртымы шамактымә предложенивләм мода дә келесбдә: пыртымы шамаквлә дә ик гань ылшы шамаквлә предложенин махань член ылыт.

1. Лачок тһдһ толын ак керд. 2. Ти пәшә лачок пиш келеш. 3. Мһнь тһньһм лачок маншаш гһнь пиш хвалем. 4. Керәл семһнь пәшәм ыштәш келеш попашат уке. 5. Мһнь Хаджи Мурат гишән Тарахоновдон кәнгәшһшһм. Тһдһ мһньһн попымем яралеш лыкты. Тһдһ мһләнәм тенге маньы: әль тһньһн ыштһмет статян ыштәш келеш ылы әль тһдһм тюрмаш питһрәш дә яжон оролаш келеш ылы тһдһм худан оролаш тһнгәләт гһнь оролаш куштылгөк агыл. Әль тһдһм тишец пакрык колтымла маньы (Л. Т.) 6. Попашат уке пәшәм ыштәш келеш. 7. Пәлб социалистический соревновани пәшәм ашындараш палша. 8. Стенгазетын значенижы циләлән пәлб. 9. Б. князын гвардейский майорын мәмнән лишбл родын палшымжыдон мһньһм Семеновский полкын сержантеш ыштенһт. (П.) 10. Мәмнән колхозышты Петр кугуза манмыла сһнгһмәш кого лин. 11. Ти пәшә планым Иванов тәнг манмыла ыштәш келеш.

91 упражнени. Пыртымы предложенивләм пһтәри запятойге, а варажы запятой гһц пасна сирен нәлдә. Кок йиш предложенижымат выразительно лыдта дә нһнһн лошты строени дон значени шотышты махань айыртем улы, келесбдә.

1. Тьдй, лачокшым маншаш гьнь, лэктйн шагалаш олмыдеи. 2. Мьнь, вес семьньжы келесьшаш гьнь, ам мышты. 3. Петров тэнг, лачок, тиш тольы. 4. Лачок, попымедьм колышташ мьнь яратем.

92 *упражнени*. Пыртымы предложенивлэшкы шуку йиш значениан пыртымы шамаквлэм сирьдэ, предложенилан ньнь махань значеним пуат, келесьдэ.

Образец: *Иргодым юр лиэш. Иргодым, лачокат, юр лиэш.*

1. Иргодым яжо игечй лиэш. 2. Тьнь лыдын мыштет. 3. Тагачы мьнь докем тэнгем толеш. 4. Цилалан тыменяш корны пачмы. 5. Тьнь рисуен пиш кердэт. 6. Общественный пашашты циланок активно участвуемла. 7. Каникул годым мьнь ёзэм докы халашкы кеем.

40 §. Предложени тьнгэлтышышты да, мане дэ уке шамаквлэ.

Попымы годым пингьдемден келесьшы да, мане шамак, шөрэн келесьшы уке шамак целый предложени шотеш лин кердыт. Пример: — *Тьнь тагачы киношкы кеет?* — *Да.*

— *Тьнь тенгечй театрыш миэнэт?* — *Уке.*

Сожок да, мане дэ уке шамаквлэ пачеш вес шамаквлэ лит, ньнь пингьдемден аль шөрэн келесьмьм ынгылдарат.

Пример: *Мьнь тьнььм, тэнг, анят тагышты ужынам. Тьнь пашам Харьковышты ат ышты?* — *Да, Харьковышты.* (Н. О.) Аль тенге: — *Мане, Харьковышты. Тьнь ат йарей?* — *Да, докладым йамдйлэш келеш. Теве тиштй кишям ужынат?* — *Уке, аль прамой анжалтелам.* (Н. О.)

Техень годым да, мане дэ уке шамаквлэ ньньм ынгылдарышы вес шамаквлэ гьц запятойдон айырлалтыт. Да, мане дэ уке шамаквлэ когон келесалтыт гьнь, тьнам паштекышты восклицательный знакым шьндэт.

Пример: *Кымшыжы мьнь. Тенге да?* — *Да! Кымшыжы тьнь, Изобаев Гаврил.* (С. Н.) *Теве Мирон аятдон хытырен анжы.* — *Уке! Тьдйдон хытырен соикток нимахань толкым ат мо.* (С. Н.)

Пингьдемден келесьмь да анзылны, шөрэн келесьмь уке анзылны шалгышы о частица ньнь гьц запятойдон ак айырлалт.

Пример: *О да, тьшты мамнэвлэйт ылыт вет. О уке, тенге агыл.*

Примечани: Пингьдемден келесьмь да шамакым дэ союздон яркалаш ак кел. Пример: *Цевейн, тэнг, яжон ке дэ мамнам ит монды. Ть-*

ньдонет хытыраш келеш ылы да веремә уке, кейш вәрештеш. (Н. О.) Да тагачы цевер кечѣ.

Тенгеок шӧрен келесѣмѣ уке шамакымат безличный предложеништышы уке сказуемыйдон пугыаш ак кел. Т а н г а ш т а р ѣ д а: Уке, мѣнь тагачы ам ми. Тѣнь докет мидш мѣньѣн веремә уке.

93 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, знаквләм шѣндѣдә: пингыдемден келесѣшѣ да шамакым да шӧрен келесѣшѣ уке шамакым лѣвѣц ыдыралда.

1. Да кажется тѣдѣн фамилижы Корчагин. (Н. О.) 2. Дә вот эче мѣләннем келесѣ. (Н. О.) 3. Вара мѣньѣм ужын вырсаш тѣнгәльѣ да тидѣ сирмәшѣм кычыктыш да эче луатшѣмур оксам нәльѣ. (Гонч.) 5. Да техень годым хыть кынамат пѣцкемѣш: йыд кужы лиәш тѣнгәльѣн. (Гонч.) 6. Дә тѣнь келесѣ, кышецѣн тидѣ тѣнгәльѣ. (Гонч.) 7. Максим палубышкы тѣргештен ләктѣ да Леонтин амасажым шиәш тѣнгәльѣ. (Гр.) 8. Уке мѣнь вес романым тѣнгәльѣнәм тѣнь кандымет роман гѣц яжоракым. (Н. О.) 9. Уке мә шукын ылына. 10. О да мѣнь монденәм.

41 §. Предложеништы чувствым анжыктышы междометивлә.

Чувствым анжыктышы междометивлә, пыртымы шамаквлә ганьок предложенин членжы агылеп. Предложенин мол шамаквләжѣ гѣц междомети знакдон айырлалтеш.

Междомети предложени 'анзылны шалга гѣнь, паштекшѣ запятойым шѣндәт; тидѣм силан чувствыдон келесәт гѣнь, запятой вәреш восклицательный знакым шѣндәт.

Пример: *Ах, тѣнь, мәмнән атянә, пуры кымылан атянә.* (Т.) *Ой, Иван Ызәм толынат?* (С. Н.) *Ах! Владимир Андреевич, тѣнь ылынатыш.* (П.) *Э! тидѣ Филипп Матвеевич сирѣмѣ ылешѣш.* (Гонч.)

Междомети предложени покшалны ылеш гѣнь, тѣдѣм кок монгыр гѣцәт запятойдон айырат; междометим силан чувствыдон келесѣмѣ гѣнь, кокшы запятой вәрешѣжѣ восклицательный знакым шѣндәт.

Пример: *Куза вет, ах, тебе анженок шалгы, атат цаклы, куза вет эчәйт галерейыш.* (Гонч.) *Анят махань юк шакта, чу! колышта доко.*

94 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, знакым шѣндѣдә.

1. Ох батюшка тѣнь Петр Андреевич! (П.) Ах махань тә цәшән ылыда. (Пер.) 3. Э тѣньѣм лүдтѣмок манаш акли ылыныш. 4. Чу пичәл юк шакта. 5. Ой махань лүдѣш. 6. Ну игечѣжѣ тагачы махань яжо.

Предложенидон грамматически пижын шалгыдымы шамаквләм повторыяш упражненивлә.

95 упражнени. Текстым сирен нәлдә, предложенидон грамматически пижын шалгыдымы шамаквләм цилә лйвәц ыдыралда.

— А ма, Иванов тәнг, келесй пожалуйста: тагачы футболдон мадмым анжаш кеет әль агыт?

— Лачокшым маншаш гынь, мынь футболым конечно яратем, но тагачы анжаш кен ам керд.

— Ну, тидйлән, мынь шанымаштем, веремәм пуаш лиэш. Футболым мынь, йшкеок пәлет, пиш яратем вет. Седьиндон ик матчымат ләш ам коды. Тынь, значит, таки ат ке.

— Да, кеәш ак вәрешт, тагачы ам йәрсй. Мынь докем Михайлов тәнг толеш. Тьдй, йнянем, кйзйток толеш.

— Ну, ат йәрсй гынь, код. Мынь кеем. Ах, вот ма, тынь вадеш, наверно, тонеток лиәт? Мынь, пожалуй, футбол матч гыц вара токет толам.

— Яра, тол. Мынь вычем.

96 упражнени. Текстым сирен нәлдә, знакым шьндьдә.

— Тынь Николай тагачы кол кычаш кеет?

— Да кеем конечно.

— Ну тенге гынь ййлерәк йәмдйлй а то вара кодын кердәг.

— Мынь Серге тынь манметлә ййле кыргыз толам. Эх вот әнгйр ваштыр мыньын уке. Тыньынәт наверно уты уке. Ну ни-мат уке. Мынь сейчас Петр докы сәрнәл толам тьдйн кажется шуку улы.

— Уке ит ке веремәм ит эртәры. Тыньым вычаш мыньын веремәэм уке ййле кеәш келеш.

— Ну тенге гынь мынь кйзйток токуна кен толам. Только тынь пожалуйста мыньым ит коды. Әнгйр ваштыржым мынь шанымаштем вәрышкй мимыкәт йштәш лиэш.

II. СЛОЖНЫЙ ПРЕДЛОЖЕНИВЛӘН СИНТАКСИС.

42 §. Сложный предложени гишән ынгылдарымаш.

Простой предложенивлә сложный предложенишкы сочинени сембьн дә подчинени сембьн ушналтыт.

Сложный предложеништы тәр значениән, икты-весй гыц зависимый агыл предложенивлә улы гынь, техень предложеним *сложно-сочиненный предложени* маныт.

Сложно-сочиненный предложенишкы пырышы простой предложенивлән отношениишты предложенин сочиненный членвлә лоштышы ганьок ылеш.

Кугиләшкйжй шошаш годым (Дубровский) тавар юкым колын, минут ййде пушәнгй сьмйрймй юк шактен. (П.) Урок

*пйтѣмѣкѣ, ѳрвезѣвлѣ тѹгѣ кыргыз лѣктѣт дѣ Павка ѳѳр
погынен шагалыт. (Н. О.)*

**Сложный предложеништы ик предложени весѣ гѣц
зависимый ылеш дѣ вес предложеним рашкыдемден шалга
гѣнь, техень предложеним *сложно-подчиненный пред-
ложени* маныт.**

Яжо игечѣ лиэш гѣнь, мѣ иргодым кол кычаш кенѣ. (Тиштѣ
пѣтѣриш предложенижы вес предложени гѣц зависимый ылеш:
тидѣ вес предложенин *кенѣ* сказуемыйым рашкыдемдѣ, *кынам?*
вопрослан ответым пуа). *Мѣ техень партим имеенѣ, кыды ѳш-
ке кого пѣшѣжѣн сѣнгѣмѣшвлѣжѣм праздуен мышта.* (С. Ки-
ров.) (Тиштѣ вес предложенижы первый предложени гѣц зависи-
мый ылеш: тѣдѣ пѣтѣришѣ предложенин *партим* дополнением
рашкыдемдѣ, *маханьым?* вопрослан ответым пуа).

Сложно-подчиненный предложеништы главный дон прида-
точный предложенивлѣ улы.

**Вес предложени гѣц зависимый ылшы дѣ тѣдѣм раш-
кыдемдѣшѣ предложеним *придаточный предложени*
маныт.**

Придаточный предложени главный предложенин иктѣ шамак-
шыдон смысл шотышты пижѣн шалга дѣ тѣдѣн вопросшылан
ответым пуа.

**Вес предложенидон зависимый агыл ылшы дѣ прида-
точный предложенидон пижѣшѣ предложеним *главный*
предложени маныт.**

Ик главный предложенишкок шуку придаточный предложени
пижѣн кердеш.

*Теве нинѣ остатка ѳвшѣтѣн томам веле эртен кевѣ, нинѣ
тѣнѣмок ѳаклевѣ, мардежет кѣзѣт якте ылмыжы гѣцѣт ко-
гон шиэш.* (Л. Т.)

Простой предложенивлѣ сложный предложенишкы тенге уш-
налт кердѣт:

1) Союзвлѣ палшымдон:

Серге лыдеш, а кымылжы кайын куза.

Кечѣ шѣргѣ шайыкы валыш дѣ, мардежат ѳѣрнѣш.

2) Союз гѣц пасна ик интонацидон:

*Флигельын окняжым пу решоткадон питѣрѣмѣ; амасавлѣм
тѣкѣдон тѣкѣлѣмѣ, сравачвлѣжѣм Кирила Петрович ѳшке
сѣкен.* (П.)

Нансенин усадьбыжы ваштарешрәкөк кырык гың ангыр йога, тыйшты кол пиш шуку улы. (Б. дон Д.)

Простой предложенивлә союз гың пасна сложный предложенишкы ушналтыт гынь, техень предложенивләм союздымы сложный предложени маныт.

97 упражнена. Пытәри сложно-сочиненный, вара сложно-подчиненный предложенивләм сирен нәлдә. Сложно-подчиненный предложеништы главный предложенивләм лываң ыдыралда.

1. Кок Ыдрамәшке икты-весишты гың иктә-махань уверым пәлен нәләш шанат, но пытәриш гәнә попомашышты гыңок Ыня-нымәшышты ямы. Авәжы кеәш келеш манын Ыняндәрәш цацыш гынят, Павел пингәдән шалга, дә авәжы цәрныш. Көгешнен кашгыш тиды изи атаманым кызыт тиды ак цәктәрты гынь, полкышты Голубын шамәнжы пытә. Музыка трүк цәрныш, залышты шып ли. (Н. О.)

98 упражнени. Текстым сирен нәлдә. Простой дон сложный предложенивләм мода; ик предложенидон вес предложени кыше ушналтыныт — союздон аль союз гың пасна, анжыктыда.

1. Тагачы мадаш пыт йәмдылалтәш келеш, седьндон тиды цилә Ышке Ыштынежы. 2. Фритьоф дон Александр шукердшен пи верц спорат. Колас лымән пудель тишты Ырвезы охотниквлән тәнг гань ылын, седьндон тиды гың Александрын айырлымжы нигыцеәт шоте. 3. Шыжы шон; ирок йыде нырышты земля кылмәш тынгәлән, кеквлә полкын-полкын шокшы сәндәлыкышкы чонгештәт. (Б. дон Д.)

СЛОЖНО-СОЧИНЕННЫЙ ПРЕДЛОЖЕНИВЛӘ.

43 §. Союзан сложно-сочиненный предложенивлә.

Простой предложенивлә сложно-сочиненный предложениш союзвлә палшымдон ушнат.

1. Ушышы союзвлә: **-дә, -ат, -әт (-ат, -әт, -ят** ушышы суффиксвлә **дә** союз значени шотышты ылыт) **ни**. Ти союзвләдон ик веремән аль пачелә лиәлтшы явлением анжыктышы предложенивлә ушналтыт.

Авам толят, мыйнь сусу лим. Кырыкым кузышымат, кәндәлтшышым. Ангыр ваштырым кычымы кид изиш цытырәлтә, ошкы тарваш гың йышыммы поплавокшы вуйжым сәрәльы дә, тыр вьдышты колцан-колцан вьд шәрлен кеш. (Н. О.) Капка олен пачылты, дә анят ку имнидон пырен кеш. Кечым ни пыл ак муды, ни мардеж уке.

2. Противительный союзвлә: *а, но, тенге гб́нят, дӓ́ (дӓ́, тенге гб́нят* союзвлә *но* значениӓн ылыт).

Ти союзвлӓдон иктӓ-весӓйлӓн ваштарешлӓ ылшы значениӓн предложенивлӓ ушналтыт.

Мӓ школышкы кешнӓ, а Ызӓмвлӓ шӓргӓ пӓшдшкӓ кевӓ. „Ленин в Октябре“ кином анженӓм, но эчеӓт анжымы шоэш. Тагачы кечӓ шокшы, дӓ́ мардеж соикток Тулы. Шим пӓл погыныш, тенге гб́нят юр Ыш тол.

3. Айрышы союзвлӓ: *тӓ́, ӓ́ль, то.*

тӓ́, ӓ́ль, то союзвлӓ явленин пачелӓ лимӓшӓштӓм анжыктат.

Рельс мычкы тӓ́ изи паровоз вагонвлӓм шывшын кед, тӓ́ рабочийвлӓ вагонеткым шывштен кандыштыт. Шӓжӓм то юр юреш, то лым вилеш. Тӓ́ уштӓ пыдештмӓ́ юк шактыш, тӓ́ иктӓжӓ́ окням шельӓ́.

99 упражнени. Текстым сирен нӓлдӓ. Подлежащий дон сказуемыйым лӓвӓц ыдыралда. Сложно-сочиненный предложенивлӓштӓ́ союзвлӓм лӓвӓц ыдыралда дӓ́ нӓ́нӓ́н значеништым анжыктыда.

1. Мӓ́нь охотничаяш кеем ылы, дӓ́ тӓ́нгем токыжы сӓ́гӓ́рӓ́л пыртыш. 2. Тӓ́отя солашкы, проулкышкы сӓ́рнӓ́л кеш, а Ленька пакыла ашкедӓ́. (М. Г.) 3. Олицӓ́ мычкы то мыктешкӓ́влӓ́, то кого возан араваешкӓ́влӓ́ кыдал эртӓ́т. 4. Юр эртен кеш дӓ́, эче кечӓ́ анжалы. 5. Шольым куд иӓ́ш веле, тенге гб́нят, музыкым шактен мышта. 6. Хӓ́дӓ́р якшарген кешӓ́т, шим шаптыр гань сӓ́нзӓ́жӓ́ веселӓ́н анжалы. (Д. О.)

100 упражнени. Примервлӓм сирен нӓлдӓ, смысл семӓ́нь сочинительный союзвлӓм шӓ́ндӓ́дӓ́.

1. Юр иктӓ́ вӓ́ре ымбалны лиэш... вӓ́дшӓ́ мӓ́мнӓ́н ӓ́нгӓ́рӓ́ш толеш. 2. Ир велнӓ́ валгалташат тӓ́нгӓ́льбӓ́, ... шӓ́дӓ́рвлӓ́ эчеӓ́т йылат. 3. Советский Союзыштышы халыквлӓ́ войнам Ыштӓ́ш ак шанеп, ... нӓ́нӓ́ Ышкӓ́мӓ́штӓ́н социалистический государтвыштым перегӓ́ш хоть кынамат йӓ́мдӓ́ ылыт. 4. Мӓ́нь тӓ́нӓ́м Ужӓ́м, ... тӓ́нь шӓ́ц тол. 5. Лым шукердок шылен пӓ́тен, ... ляврӓ́ эчеӓ́т кошкен шоте. 6. Вады вел гӓ́ц ... мардеж пуалеш, ... юр юреш. 7. Мӓ́нь халашкы кенем ылы, ... юр ӓ́птӓ́ртӓ́ш. 8. Парашют пачылты ... , парашютист ирӓ́кӓ́н валаш тӓ́нгӓ́льбӓ́.

44 §. Союзан сложно-сочиненный предложеништы знаквлӓ.

Сложно-сочиненный предложенин составыш пырышы предложенивлӓ́ иктӓ́-весӓ́штӓ́ гӓ́ц запятойдон айырлалтыт. Сложный предложеништы *а, но, ни, тенге гб́нят, то, тӓ́, ӓ́ль* союзвлӓ́ лимӓ́ годым, анзыланышты запятойым шӓ́ндӓ́т.

Авәжһи радиом колыштеш, а Ыдыржһи книгәм лыдеш. Мәмнән сһнгһмәшвлә коговлә ылыт, но анзыкыжым эче кого сһнгһмәшвләм Ыштһишлык ылына. Мһнь газетым выписывайышым, дә газета кечһи йһде толаш тһнгәльһи. Ни кечһи пһл ак мудһи, ни мардеж уке. Мһнь амасам цаткыдынок шывшылым, тенге гһнят амаса ак пачылт. То кечһи анжалеш, то эче юр тһнгәлеш. Тә кол чымалтыш, тә лыды тәрвәнен кеш.

Сложный предложеништы дә союз лимһи годым запятой союз анзылнат, союз паштекәт лин кердеш. Пачелә лишһи явлением анжыктышы предложенивләм ушымы годым дә союз паштек запятойым шһндәт, молы годым (ик веремәштһи лимәш, ваштареш келесһмәш дә молат) дә союз анзылан.

*Иван толы дә, мә шахматла мадаш тһнгәлһи.
Кечһи лывыргы дә, мардеж изиш улы.*

Примечани: дә союзан сложно-сочиненный предложеништы кок предложениләнәт общий лин шалгышы второстепенный член ылымы годым запятойым ак шһндеп. *Клубышты тыл йдрһи дә кино тһнгәльһи* (клубышты шамак кок предложениләнәт общий второстепенный член ылеш).

101 упражнени. Текстым сирен нәлдә, вара устно ынгылдарыла: малын кыды предложеништы дә союз шайылан запятойым шһндәт, кыды предложеништыжы ак шһндеп.

1. Колхозниквлә ныр пәшәм пһтәрәт дә шһргһи пәшәшкһи пижһит. 2. Лым шыла дә, шошым вһддон әнгһрвлә талашен йогат. 3. Мәмнән сәндәлһишгһнә у халавлә кушкыт дә у фабриквлә, заводвлә строялтыт. 4. Мһнь выключательным пһтһрәльһим дә, электричество чүктәлтһи. 5. Звонок ли дә, учитель классышкы пырыш. 6. Автомобильвлә әртевһи дә йшке паштекһштһи бензин пышым шагалтен кодевһи. 7. Поезд шагалы дә, пассажирвлә вагон гһц ләктәш тһнгәлевһи. 8. Ти вадын луатик йдрәмәш циләнок пүәргһвлән бригадыдон соревнуяш дә кыце гһнят һнһым сһнгәш решевһи. 9. Ти статьям редактор йшкеок лыдын дә йшкеок ярыктен.

102 упражнени. Примервләм техень порядокдон сирен нәлдә: пһтәри кыгань членән предложенивләм, вара сложно-сочиненный предложенивләм; керәл вәреш запятойым шһндәдә. Подлежащийым ик гәнә, сказуемыйым кок гәнә лһвәц ыдыралда.

1. Парикмахер пырышым ужы дә креслаш вуйжыдон анжыктыш. Павел келгһи пөкенһиш шһнзһи дә тһгһрһштһи важылшы лүдшһи лицәжһим ужы. (Н.О.) 2. Кәнгһжһим шыжарем пионерский лагерышты йлһиш а мһнь экскурсиш каштым. 3. СССР-н западыштыжы телһим шокшы но кәнгһжһим юалгы. 4. Мһнь кәнәш шагалнем ылы а Дерсу эче кеәш советым пуш. 5. Вара ти ймһл запад велһишһи якшар жерәдон ушныш дә пһцкемһиш йһд ли. 6. Иктә коклы минут тенге әртһшәт Паначев толын шо. 7. Вуй

мычашты кечѣ тәрвәнйде шалга дә ыжар шудым йылата. (Гонч.)
 8. Ванька шекләнен шүләлтѣш дә эче окня векѣлә анжалы.
 (Чех.) 9. Мә охотничаяш каштна дә ик моренымат лүэн шѣнә
 керд. 10. Мѣнь тѣньѣм кол кычаш кеѣш ўжѣм дә тѣнь шѣц
 ке. 11. Вады йѣде мѣнь газетым лыдам, аль рисуем. 12. Воздуш-
 ный тревога сигнал паштек олицәштѣ цилә движени цәрнә дә
 тыл йөрә. 13. Тәнгем книгәм лыдеш а мә колыштына. 14. Амаса
 пачылты дә анят тәгү пырыш. 15. Тѣ әнгѣрѣштѣ ни кол уке
 ни рәк ак ылы.

103 упражнени. Пумы предложенивләшкѣ дә союзым пыртен, кок йиш
 предложеним ыштѣдә: а) ик гань членән предложеним дә б) сложно-сочинен-
 ный предложеним.

Образец: *Үштѣ толы.*

а) *Үштѣ толы дә эртен кеш.*

б) *Үштѣ толы дә, пушәнгѣвлә пѣршәнгѣт.*

1. Шофер тормыжым пуш. 2. Коллоэц әнгѣржѣм лүктәлы.
 3. Поезд шагалы. 4. Мардеж лывшалы. 5. Учитель пырыш.
 6. Ямщик сәпшѣм шывшылы. 7. Председатель звонокым ыр-
 зәлы. 8. Кечѣ анжалы. 9. Автобус толы. 10. Юр юры.

104 упражнени. Улнѣ пумы шамаквләм пыртен, сложно-сочиненный пред-
 ложенивләм ышке гѣц сирѣдә.

Образец: *Кучер—имни. Кучер сәпшѣм шывшылы дә, имни
 тәрвәнйш.*

1. Поезд—пассажирвлә. 2. Мардеж—пушәнгѣвлә. 3. Вѣд вал—
 пуш. 4. Гудок—рабочийвлә. 5. Бзәжѣ—шоляжы. 6. Юр—әнгѣр.
 7. Мѣнь—тѣнь.

105 упражнени. Сложно-сочиненный предложениән шайыштмашым техень
 темеш сирѣдә.

„Тя толы“. „Школышты“.

45 §. Союздымы сложно-сочиненный предложенивлә.

Союздымы сложно-сочиненный предложенивлә тидѣм анжык-
 тен кердѣт:

1. Ик веремәштѣ лимәшѣм (одновременность).

*Әнгѣр шѣдѣн шужга, шалдыра пѣрцән юр юреш. Юр цәр-
 нѣш, мардеж тырлыш, эче кечѣ анжалы.*

2. Пачелә лимәшѣм (последовательность).

*Ик смена кеш, вес смена пәшәшкѣ шагалы. Начальник свис-
 токым пуш, поезд ырѣкѣч тәрвәнйш.*

3. Ваштареш лимәшѣм (противопоставлени).

Охотник курошым шывшылы—пистон ыш пыдешт.

46 §. Сложно-сочиненный предложеништы знаквлä.

1. Действивлän ик веремäштй äль пачелä лимбштым анжыктышы предложенивлä запятойдон айырлалтыт.

Самолет кушйц чонгештйш, юкшы улыкй шäрлйш.

2. Предложенивлä йшке составыштыдон углаок сложный ылыт гйнь, дä составыш пырышы предложенивлäштй запятойвлä улы ылыт гйнь, техень предложенивлä лөэш точкам дä запятойым шбндät.

Пугачев вäрйштйжй нерäш тйнгäльй; тйнгвлäжй стöл логйц кйньйлевäт, мйллäмät тйдйм кодаш келеш манын знаком пузвй, иквäреш лäктйн кешнä. (П.)

3. Союздымы сложно-сочиненный предложеништы техень го-
дым знаком шбндät:

а) событивлä йбле вашталтым анжыктымы го-
дым:

Сыр кенвазын — тидй тйдйн алталымашидон лйдлтйн. (Кр.)

б) ваштареш лимäшйм анжыктымы го-
дым:

*Брвезй ташкалтыш мыч кыргыз кузен кеш — амаса тйкй-
лймй. (Гр.) Пйл погыныш — юр йш ли.*

106 упражнени. Примервлäm лыдын лäктä дä знаквлäm шбндймä гишän ынгылдарыда.

1. Пиш шокшы кечйвäl; пйлгомышты ик лаштык пйлät ак кай. 2. Ирок пиш яжо, кечйвälйм юалгы; äль кечй эче куш кузыде. 3. Эче шокшы лиäш тйнгäльй, природа у гйц йлйжй, кечй шйргй докыла лишемй. (Гонч.) 4. Павел каштеш, ял лб-
вälнйжй кöвйр кычыр-кычыр шакта. (М. Г.) 5. Мардеж изишеш цäрнйш — тавар юк мйньйн пйлышйшкешмät яжонок шакташ тйнгäльй. (Т.) 6. Мбндйрнй, пйлгом пындашты, шбдйрвлä каля тылла тылгат, эдем юк мбндйркй-мбндйркй шакта. (Н. О.) 7. Гармонь пиш ирйкйн шакта, парнявлä ирйкйн темдйштйт. (Н. О.) 8. Пароход пристинеш шагалеш; пароход гйц эдемвлä лäктйн кеät, пырышыжы пырат; пароходышкы хäдйрвлäm оптат, пароход гйц лыктыт; вара веле канатым колтат, пароход айыр-
лен кеä, вйд арава шужга, труба гйц шйкш лäктеш.

107 упражнени. Мырывлäm, стихвлäm сирен нäлдä, керäl вäреш знаквлäm шбндйдä.

1. Мä кушкына мä йленä
Улан колхоз солашты
Пäшäm йштäш тыменьйнä
Коммунист партин семьяшты
2. Йлäш сусу йлäш яжо
Хытыренä йленä
И гйц ишкй урожайым
Когом яжом погенä

Придаточный предложени главный предложени тѣц анзылнат, тѣдѣн паштекѣт, тѣдѣн лоштат лин кердеш.

1. *Сѣндѣлѣкнѣн верховный органышкыжы айырыла-
...ым нѣлбнѣ гѣнь, то тѣдѣ советский обществын единствы-
... ССР-штышы халыквлѣн дружбаштым анжыктышы
жым да ... ылы. (Сталин.)* 2. Цилѣ тѣдѣн итогыштыжы
яжо демонстраци ... устойчивостым да сѣндѣлѣкѣшты
мѣ внутренний положени ... и меенѣ кыдылан хоть-ма-
властьын техень пингѣдемм. ... авен кердеш ылы. (Сталин.)
хань правительстват зави ... ченьшѣ эдем уке ганьок

3. *Мѣмнѣн сола, кышты перви ты.
ылын, кѣзѣт цилѣнок грамотный ылыт.*

48 §. Союзан сложно-подчиненный предложеништы знаквлѣ.

Придаточный предложеним главный предложени тѣц запятой-
дон айырат.

*Советский союз мирышты пѣтѣриш сѣндѣлѣк, кышты без-
работица курымешок пѣтѣрѣмѣ.*

*Марийский педагогический институт, кышты квалифици-
рованный тымдышывлѣ йѣмдѣлѣлтѣт, и йѣде кушкеш да
пингѣдемеш.*

49 §. Шуку йиш придаточный предложенивлѣ.

Предложенин второстепенный членвлѣжѣ махань вопросеш
отвечаят, придаточный предложениѣт тѣхень вопросешок отвеча-
ялтеш. Седѣндон нѣнѣ главный предложеним ынгылдарен шал-
гышы член гань ылыт.

Кынамжы главный предложеништы указательный местоимени
ѣль наречи лиэш, тѣдѣн значенижы придаточный предложенидон
ынгылдаралтеш. Кынамжы главный предложеништы техень ша-
маквлѣ ак лиэш.

Придаточный предложенин ответым пушы вопросшыдон анжал
мимѣкѣ, придаточный предложенивлѣ тенге айырат: дополнитель-
ныеш, определительныеш да обстоятельственныеш.

*Бѣштѣмедѣм мѣлѣм шайышт. Шайышт мѣлѣм, мам тѣнь
ѣшитет.*

Тиштѣ придаточный предложени мам? вопрослан ответым
пуа: тидѣ главный предложенин сказуемыйым дополнени шотдон
ынгылдара, седѣндон тидѣм дополнительный придаточный
предложени маныт.

Тенгечъ техень цевер кечъ ылы, махань кечъ шбѣжбѣм пиш шозн лиэш.

Тиштѣ придаточный предложени *махань?* вопросан ответым пуа, главный предложени подлежащийжым определени шотдон ынгылдара, седѣндон тидѣм определительный придаточный предложени маныт.

Кышты перви ылын куп, тѣштѣ кѣзѣт кого халам стро-йымы.

Тиштѣ придаточный предложени *кышты?* вопросан ответым пуа; тидѣ главный предложени сказуемыйжым обстоятельство шотдон ынгылдара, седѣндон тидѣм обстоятельственный придаточный предложени маныт.

Тишец пасна главный предложеништы ылышы подлежащийжым рольжым выполняйшы придаточный предложени улы.

50 §. Дополнительный придаточный предложенивлѣ.

Дополнительный придаточный предложени дополнени ганьок косвенный (дательный, винительный, творительный дѣ послеложный) падежвлѣн вопросвлѣлан отвечаалтеш.

Шѣренжок дополнительный предложенивлѣ главный предложеништы ылышы глагол гѣц зависимый ылыт дѣ тѣдѣн содержащийжым косвенный падеж вопрос шотдон ынгылдарен пуат.

1. *Иван тенгечъ Борислан попыш (мам?), вуйта мѣнь шахматдон мадаш мастар ылам.*

2. *Нѣнѣ тумаяш тѣнгѣлевѣ (ма гишѣн?), кыце кечѣм яжоракын эртѣрѣш. (Н. О.)*

Дополнительный придаточный предложенивлѣ главный предложенидон шуку статья ушналт кердѣт: союздон (*вуйта*), союзшты ылышы шамаквлѣдон *кум*, (*мам—тѣдѣм, кулѣн, малан—тѣдѣлѣн, кыдылан, кыце, кынам* дѣ молдонат) ѣль союз гѣц дѣ союз шотан шамаквлѣ гѣц пасна.

Шѣренжок главный предложеништы указательный местоимени лиэш; предложеништы тидѣ дополнени ылеш дѣ ти шамакдон придаточный предложени пижѣн шалга.

1. *Тарас омынешѣжѣ ужын (мам?), вуйта тѣдѣ кужы ташкалтышдон вышка вуйыш кузен дѣ тѣшец парашю-тым шѣрен вала.* (Придаточный предложени *мам?* ядмашеш ответым пуа, седѣндон тидѣм дополнительный придаточный предложени маныт.)

2. *Мам кандаш шудѣшѣц, тѣдѣм кандышым. Книгѣм кулѣн пуаш шаненѣм, тѣдѣлѣнок пушым.* (Мам кандаш шудѣ-

шбц, книгам кулан пуаш шаненам — придаточный предложени-
влä ылыт, нбнб главный предложеништышы *тбдбм, тбдблланок*
дополнением ынгылдарен шалгат, седбндон тидбм дополнитель-
ный придаточный предложени маныт).

3. *Дальний Восток гбц толшы красноармеец колхозниквлä-
лан шайышты* (ма гишан), *кыце нбнб Хасан йдр доны кре-
дблбнбт*. (Дополнительный придаточный предложени *кыце* союз
шотан шамакдон главный предложениш ушналтеш).

4. *Смотритель пален нблбн* (мам?), *кышкы тбдблбн* Ду-
бровскийлбн) *кейш* келеш *ылыы*. (П.) 5. *Дä брвезб тидб ак пблб*
(мам?), *мä нблблб* и *службашты ылынна, цилä ужынна*. (П.) Ти
предложенивлäштб главный предложени дон дополнительный при-
даточный предложени лошты союз äль союз шотышты шбнзбшб
шамак уке.

Кынамжы виäш вопросок косвенный вопросыш сарнен кердеш
дä, дополнительный придаточный предложени лин, главный пред-
ложениш пижеш.

Виäш вопрос:

Тбнь кышкы ашкедät?

Мазар час?

Косвенный вопрос:

*Мбнь тбдбн гбц ядым,
кышкы тбдбб ашкедеш.*

Мбнь ам пблб, мазар час.

Виäш вопросышты ылшы вопросительный шамаквлä косвенный
вопросыштат кодыт.

Виäш вопросышты вопросительный шамак уке гбнь, тбнäm
косвенный вопросышты *ма* частица лиэш.

Тене Москвашкы кеет? Келесб, тене Москвашкы кеет ма?
Äль: *Тене Москвашкы кеет ма, келесб.*

Кынамжы косвенный вопросом безличный предложенидонат
келесät, тбнäm сказуемыйжы неопределенный форман глаголдон
лиэш.

Мбнь ам пблб, мам ымбакыжы бштäш.

Дополнительный придаточный предложени шотышты шалгы-
шы косвенный вопрос паштек вопросительный знакым ак шбн-
деп.

Дополнительный придаточный предложени шуку годым, тбдбм
главный предложени пачеш келесät: *Мбнь äштем, войнашкы
маханб цевеp мары лäктбн кеш, тбхень бш тол*. (Д. О.)
Главный предложенин дополнением ынгылдарышы шотан допол-
нительный придаточный предложени анзыц главный предложени
анзылан келесät: *Мам* (обедлän) *мон, тбдбм пукшымык, Павел*

анзык газетвлә арам дә кок кыжгы книгәм (Окунев) лыктын
пиштәш. (Н.О.)

Дополнительный придаточный предложеним главный предло-
жени гыц пачешәт, тәдәйн анзылнат келесәш лиэш: *Дә тәнь
келесы, кышеңын тиды цилә тәнгәльы.* (Гарш.) *Ну, пашкудем,
тәнь шәдәйн ылат, мәнь тәләнет келесем.*

Главный предложенидон дополнительный придаточный пред-
ложени ләеш запятойым шәндәт. Кынамжы запятой вәреш кок
точкамаг шәндәш лиэш.

*Тиды кугиләшкы миэн пыренәт, ужын: покровский мужик-
влә спокойнан шәргым шолыштыт.* (П.)

109 упражнена. Примервләм сирен нәлдә; придаточный предложенивләм
мода дә нәинь главный предложени махань членжыдон ушнен шалгат, келе-
сәдә. Союзым ик гәнә, союз шотан шамаквләм кок гәнә ләвәц ыдыралда.

1. Мәнән парти пәлә, мам тәдәй бәштәнежы, кышкы тәдәй
кеә. (Х.Д.) 2. Циләнәт ынгылат: участокышты яжон пәшәм органи-
зуен, забойшыкын тошты пәшә нормыжым шуку эртен кеәш лиэш.
(Стах.) 3. Мә, Сталин тәнгын лишыл соратниквләжы, ужына,
кыце тәдәй ёрвезы әдемвләм веле агыл, но каждый әдембм,
пасна рабочийым, колхозныкым яратен анжа. (Л.Каз.) 4. Мә, тәнг-
влә, ынгыленә, мәнән грузымна мәнән сәндәлгыкын
ядмыжым эче ак ситәры. (Л.Каз.) 5. Перви күлән тыменяш ус-
лови ырте, кызыт Советский Союзышты тәдәйлән тыменяш цилә
услови улы. 6. Махань классышты тәнь тыменят, келесы.

110 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, керәл вәреш знаквләм шән-
дәдә.

1. Кок корны важышты мәнь вәш лишы гыц ядым вургымла
корны махань солашкы кеә. 2. Мәнь анженок шалгышым кыце
пәршы мардеж пыракым мәнгылә кузыктен пәлгомом питәрыш.
3. Кечәвәлгым вәш лимбжы гишән шанен шәнзымжы годым Павел
цаклыдеәт двигатель чыньрәк сәрнәш тәнгәльын. (Н.О.) Павел ма-
нометрыш анжал колтыш ужеш тәдәйн стрелкажы сигнальный
якшар пәлбмәт эртен кен. (Н.О.) 5. Владимир книгәм лыдаш
пыт тәнгәльын цаклыдеәт веремә кыце эртен кен. 6. Попен анжыда
кыце ти пәшәм яжоракын дә йылерәк бәштәш лиэш.

51 §. Придаточный предложеним подлежащийвлә.

Кынамжы придаточный предложени главный предложеним ме-
стоимени шамакдон келесәлтшы подлежащийым ынгылдарен шал-
га әль тәдәйн рольжым выполняен шалга, техень придаточный
предложеним придаточный подлежащий маныт.

1. *Кү пәшәм ак бәштә, тәдәй аккач.*

2. *Кү шуку бәлен, тәдәй шуку ужын.*

3. *Кү стараен тыменеш, тьдй яжо отметкым плучая.*

4. *Мам үдет, тьдйм тредят.*

Придаточный подлежащий именительный падежын *кү? ма?* вопросеш ответым пуа да главный предложенидон союз шотан *тьдй* шамакдон ушналтеш.

111 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Придаточный подлежащийым лйвәц ыдыралда, главный предложенин махань шамакшыдон пижйн шалга, келесьдә да ть шамакым кок гәнә лйвәц ыдыралда.

1. Кү честно пашәм йшта, тьдй халыкын яратымы эдемжй лин кердеш. 2. Кү шуку лыдеш, тьдй шуку пәлә. 3. Советский Союзышты ма йштәлтеш, тьдй цилә халыкын достояниш кеә. 4. Кү йшкымжым кычен ак мышты, тьдй йәллән яжо примерым пуэн ак керд. 5. Кү сьнгымәш верц кредәләш тыменьын, мә сагана тьдй тенге мыра: кү веселә, тьдй ваштылеш, кү йштен шокташ шана, тьдй йштен шокта, кү кйчәлеш, тьдй со моэш. 6. Кү советский священный границам пыдырташ шана, мәмнән Красный Арми гйц тьдй йшкымжйн йштымы вуйжылан моэш.

112 упражнени. Придаточный подлежащиян кым сложно-подчиненный предложеним йшке гйш шанен сирьдә.

52 §. Определительный придаточный предложенивлә.

Определительный придаточный предложени главный предложеништы ылшы иктә-махань существительный шамакым ынгылдара да *махань?* вопрослан ответым пуа.

Определительный придаточный предложенивлә главный предложенидон *махань—техень? кун—тьдйн? кыдыжын—тьдйжын? кынары—тьнәрй?* да молдонат союз шотан шамаквләдон пижйт. Тьнәм мыжыран союз шотан шамаквлә гйц иктйжй придаточный предложеништы, весйжй главный предложеништы лиэш.

Кынамжы *техень* главный предложеништы литеят кодын кердеш.

1. *Тенгечй техень цевер кечй ылыы, маханьы шбйжйм шоэн веле лиэш.*

2. *Тенгечй маняр километрым кеннә, тагачат тьнәр километрым кенә.*

3. *Тене мә тинәр сакурым пуэнә, кынарым мәмнән сәндәлбикнә историтыжат нәлте. (Микоян.)*

4. *Библиотека гйц пиш яжо книгым кандышым, техеньым тьйнь, пожалуй, эче лыдтелатат.*

5. *Мәмнән сәндәлбкйшты техень общественный строй*

*Ыштәлтән, кыхенъым труйышы эдемъин видный предста-
вительвләжъи шудъи идон туманъит.*

Определительный придаточный предложени главный предло-
женидон кышкы, кышты, кынам дә мол союзный шамаквләдонат
ушналт кердеш. Союзный шамакан придаточный предложенивлә
главный предложеништы ылшы существительный шамакым ын-
гылдарышы *техень* (тѣхень), *тѣдѣ* шамакдон пижѣн шалгымы
годым определительный лит, но кынамжы ти шамаквлә главный
предложеништы литеәт кодын кердѣт.

1. *Мә техень сәндәлѣккѣштѣ йленә, кышты социализ-
мыч основной базыжы ыштәлтән.*

2. *Рабочийвлән силадон Магнитогорский хала техень вә-
рѣштѣ ыштәлтән, кышкы перви, кугижән власть годым
ик эдемәт миән анжыде.*

3. *Кәнгѣж кечѣн, кынам мә мѣр погаш каштынна, кѣ-
зѣтәт ыш гѣцем ак ләк.*

Определительный придаточный предложени дон главный пред-
ложением ушымы союзный шамаквлә падежыштат шалген кердѣт;
нѣнѣн падежышты шалгымышты придаточный предложеништы
махань член лимѣштѣ гѣц зависимый ылыт.

1. *Мә капиталистический окруженишты ылына, кыдым
мәләннә ик минутешәт мондаш ак кел.* (Кыдым — союзный
шамак определительный придаточный предложеништы дополнени
ылеш).

2. *Мә книгә гишән попышна, кыды тебе стѣл вѣлнѣ кий.*
(Кыды — подлежащий).

3. *Мә книгә гишән попышна, кыдылан шукердѣ агыл от-
зывым сиренѣт.* (Кыдылан — дополнени).

4. *Сагана фонарьым нәлнә, кыдыдон корным мә йыдвашт
сотеждәрен кешнә.* (Кыдыдон — творительный падежышты шал-
гышы дополнени).

113 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Союз шотан шамаквләм лѣвәц
ыдыралда. Главный предложеништы махань шамакдон придаточный предложе-
ни пижѣн шалга, тѣ шамаквләм кок гәнә лѣвәц ыдыралда.

1. Махань яжо, цеве р шурны шачын, техень шурным мѣнь
пѣтәри ужам. 2. Тура сир тѣрѣштѣ, кышты әнгѣр лыкын сәр-
нәл пыра, кок ырвезѣ колым әнгѣрен шѣнзәт. 3. Каштын-
каштын техень вәрѣш вәрештѣннә, кышкы эче иктәт пырыде
ылын, дә кышты ынгѣж пишок кечә ылы. 4. Рабочийвлән дә
колхозниквлән пәшә ләктышѣштѣ маняр кого, продуктымат нѣ-
нѣ тѣнәрѣ шукым нәлѣт. Махань игечѣ, шадәнгѣнәжѣ махань
лин, техень шадәнгѣ колхозышты веле лин кердеш.

газетышты лыдна. 4. «У кечы» колхозыштышы тредмй машиня ганьымок мамнан колхознаат нълбн. 5. Учительын пумы заданижым тыменьшывля веремашты да яжон бштенйт. 6. Мбнь зоологический садышты нигнам да нигыштат ужтымы шуку йиш звервлэм ужым.

53 §. **Обстоятельственный придаточный предложенивля.**

Обстоятельственный придаточный предложенивля главный предложеништы попалтыш дейстин кыце, кынам, малан лимым ынгылдарат; нинй ынгылдарышы член (обстоятельство) ганьок техень вопросвлэш отвечат: *кынам? кышты? кышкы? кыце? малан? ма верц?* да молат.

Бшке значеништыдон обстоятельственный предложенивля техеньвлэш пайыалтыт: 1) кыце лимым анжыктышы, тишкок тангаштарен келесыманат (сравнительный) пыра, 2) варым анжыктышы, 3) вереман анжыктышы, 4) причиным анжыктышы, 5) цельым анжыктышы, 6) условим анжыктышы, 7) уступительный.

54 §. **Кыце лимым анжыктышы придаточный предложени.**

Кыце лимым анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы дейстин кыце лимыжым анжыкта да *кыце? ма статья?* вопросеш отвечая.

Кыце лимым анжыктышы придаточный предложени главный предложенидон *кыце, вуйта, кыце-тенге, тенге-кыце, махань — тьдйн гань, ма семьянь — тьдйн семьянь* да мол союз шотан шамаквлэдон ушналтеш.

1. Мбнь *тенгеок* сирбшым, *кыце* тьнь шудбшыц. 2. Имештб заводыш экскурсидон *ма кыце* каштынна, *тенгеок* пашкуды школа гыцат тыменьшывля тене кейш сбрят. 3. Мбнь *тенге* ин мыштем, *кыце* физкультурник Кузнецов Петя ин мышта.

Кыце лимым анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы келесалтшы дейстин кыце лимыжым тангаштарен анжыктен кердеш. Техень предложеним тангаштарыман (сравнительный) придаточный предложени маныт.

Захар, нянька ганьок, тьдйлан (Илюшалан) *цылкам, башмакым чиктй.* (Гонч.)

Сравнительный придаточный предложеништы да главный пред-

ложеништы сказуемывлән ик ганьок лимышты годым придаточный предложеништы слазуемый ак ли.

Пөртанзылны оролы гань леввлә, ялыштым лүктәлән, шалгат цилән йлйшә гань. (П.)

2. *Изи Серге царгатан сасла, ровны цырцәк. 3. Олюш пиш яжон мыралта, ровны шйжвәк.*

55 §. Вәрәм анжыктышы придаточный предложени.

Вәрәм анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы действия кышты лимыжым, кышец алы кышкы тйдын кемыжым (направлением) анжыкта дә *кышты? кышкы? кышец? кышак?* вопросвләэш отвечаалтеш.

Вәрәм анжыктышы придаточный предложенивлә главный предложенидон *кышты, кышкы, кышак, кышец* союз шотан шамаквләдон пижыт.

Ныны союз шотан шамаквләлән *тйшитә, тйшкы, тйшак, тйшец* указательный наречивлә главный предложеништы лин кердыт.

1. *Кенә тйшкы, кышты изи аңгыр ыжар алык мычкы какляныл йога. (П.)* 2. *Мә шйргышкы пиш ымбак пырышна, кышкы эдемвләжәт чыды пыренбит ылын.* 3. *Кышты перви цилә цәрә вәр ылын, каштыдым вәр ылы, кызыт тйшитә яжо урожайым пушы колхоз ныр ышталтән.* 4. *Кышец мардеж севәлеш, тйшец юр толеш.* 5. *Тангыжышты, кышкы ат анжал, ййрвәш вәд.* 6. *Ышан йрвәж пйжәшйжым тйшак опта, кышкы охотниквлә дә звервлә ак пыреп.*

56 §. Веремәм анжыктышы придаточный предложенивлә.

Веремәм анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы действия кынам лимыжым анжыкта дә *кынам? ма годым? махань веремән?* вопросвләэш отвечаалтеш.

Веремәм анжыктышы придаточный предложенивлә главный предложенидон *кынам, махань веремән* дә мол союз шотан шамаквләдон пижыт.

Нини союз шотан шамаквлән ярал ылышы *тйням, тй годым, техень веремән* дә мол шамаквлә главный предложеништы лин кердыт.

1. *Кынам масса наукам обладаен шокта, тйды пиш кого сила леш. (Сталин.)*

2. Кынам мѣнь луаткок иѣш ыльым, тѣнам мѣмнѣн сѣн-
дѣлѣкнѣ Великий Октябрьский социалистический революцилѣн
коклы и шомы юбилейым празднуыйш.

3. План статьян ти заданижым махань веремѣэш те-
мѣмлѣ ыльы, техень веремѣэшок темен шоктышна.

4. Кынам кого лиѣм, тѣнам летчикеш тыменям.

Кынамжы веремѣм анжыктышы придаточный предложени глав-
ный предложенидон союз шотан шамаквлѣ гѣц паснаат ушналт
кердеш.

*Мѣнь газетым лыдын шѣнзем ыльы, собранишкы кеш
увер тольы.*

118 упражнени. Примервлѣм сирен нѣлдѣ, придаточный предложеним ик
гѣнѣ, союз шотан шамаквлѣм кок гѣнѣ лѣвѣц ыдыралда. Придаточный предло-
жени махань значениѣн ылмым келесѣдѣ.

1. Шошым тырнявлѣ кышец толыт, шѣжѣм тѣшкок чонгештѣт.
2. Кынам тѣнь веселѣ ылат, тѣньдонет шайышташ яратем. 3. Кы-
нам мѣ Йыл гач ванжен шона, кого штурма тѣрвѣнѣш. 4. Клу-
бышты кино лѣтѣш веле, ир велнѣ жерѣѣт каяш тѣнгѣльѣ.
5. Цѣтен кердтѣмѣ пиш шокшы июльский кечѣ ыльы, кынам
мѣнь, ирѣкѣн ашкедѣн, ѣшке пиѣмдон Колотовский карем мычкы
кузышым. (Т.) 6. Кого пѣцкемѣш тайга, кышты кож, нолгы, кедр
стена гань шалгат, шуку тѣжем километрыш шывшылт киѣ.

119 упражнени. Текстым сирен нѣлдѣ. Придаточный предложенивлѣм мода,
дѣ нѣнѣм махань ылмыштым келесѣдѣ.

АФРИКАНСКИЙ САВАННА МЫЧКЫ.

Шуку кечѣ кемѣкѣ, пѣцкемѣш шѣргѣ шоеэмѣ. Пушѣнгѣ
мычашвлѣ логѣц пѣлгомат каяш тѣнгѣльѣ.

Мѣ анзылнына шудан кымда вѣр кайын колтыш, кышты то
пасна-пасна, то тѣшкѣн-тѣшкѣн пушѣнгѣвлѣ кайыт.

Кечѣ терпѣш литѣмлѣ ѣрѣктѣ, ѣмѣлышкѣ кѣнѣлтѣш шѣцнѣ.
Кѣнѣлтѣмѣкѣ, кечѣ вады векѣ тѣйѣнѣмѣкѣ, мѣ пакула тѣрвѣ-
нѣшнѣ.

Мѣлѣннѣ корным анжыктен мишѣ негрвлѣ келесевѣ: перви
тиштѣ антилопа, зебр, жирафа дѣ мол животныйвлѣ кѣтѣдон
каштыныт. Кынамжы цыткатан чучеш, со тумайымла: кынам ѣль
антилопа, ѣль зебр кыдал лѣктеш.

120 упражнени. Пѣтѣри простой предложенивлѣм, вара сложно-подчинен-
ный предложенивлѣм сирен нѣлдѣ. Керѣл вѣреш знаквлѣм шѣндѣдѣ. Придаточ-
ный предложенивлѣм лѣвѣц ыдыралда дѣ нѣнѣ махань ылмыштым келесѣдѣ.

1. Кынам изи Эчан дон Оляна олиѣѣш лѣктѣт нѣнѣм тѣнг-
влѣштѣ ѣрен шагалтат. Эчан ѣрвезѣвлѣлѣн лымдон «лым тѣотям»
ѣштѣш тумаш лыкты. «Лым тѣотям» ѣштейѣ. Тѣотѣлан трубкам
пырылыктат, ѣштѣлмѣ ваштырым кычыктат. Тѣнѣм «лым тѣотѣ»
техень лѣдѣшлѣ анжа вуйта тѣдѣ ѣрвезѣвлѣм ужын мыскылен

ваштылеш. 2. Теве леделок гыц ужыт и ныр вѣлнѣ палатка каеш палатка доны эдемвлѣ кыргызталыт кидѣштѣдон раведѣйт. 3. Балдалан тѣнь шудѣ техеньѣм ѣштен кердтѣдѣмѣ пѣшѣм. (П.) 4. Хѣдѣр маняр кралеш пѣшѣ лѣктѣшѣжѣ кечѣнь куза. (Д. О.) 5. Мѣнь гѣцем тѣнь мам шанет тѣдѣм ядын кердѣт. (П.) 6. Мѣлѣнем тѣшкѣ кеѣш келеш кышты мѣнѣн службаем ѣнят эче техень лелѣ веремѣштѣ отечествылан пользым пуэн кердеш. (П.) 7. Пѣлгомѣшты ик пѣлѣт уке вады вецѣн изи мардеж лывшалеш. 8. Лым маняр шуку лымеш тѣнарѣ мѣмнѣн амашыштына шокшы лиѣш. Кѣшѣц вѣд янжашат цѣрнѣш. Йонгы вѣрѣштѣ мардеж шишкым юк шакта вуйта тагышты гудок юк шактымла чучеш. 9. Пѣшѣм у семѣнь ѣштѣш тѣнгѣлмѣкѣ цилѣ ѣлѣмѣшѣт вес семѣнь кеѣш тѣнгѣлѣ. 10. Мѣнь ам ынгылы кыце художественный литературым дѣ музыкым яратымла агыл.

57 §. Цельым анжыктышы придаточный предложени.

Цельым анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы действи малан, махань цельдон лимѣм анжыкта дѣ малын? ма манын? ма шанен? махань цельдон? вопросвлѣш ответым пуа.

1. *Производственный планым срокышты дѣ качественно темѣшѣшлѣнен, рабочийвлѣ цехвлѣштѣ социалистический соревнованим кымдан шѣрдѣт.*

2. *Здорова кѣп-кѣлѣн лимѣш верц мѣлѣннѣ физкультурдон занимаеш келеш.*

3. *Машалан ѣшкетлѣнжѣ йыкырака ѣнжѣ ли манын, Иван Кузьмичын шѣйыштмы паштек (Василиса Егоровна) тѣдѣмѣт сагажы нѣлѣ. (П.)*

58 §. Причиным анжыктышы придаточный предложени.

Причиным анжыктышы придаточный предложени главный предложеништы лишѣ действи причинжым анжыкта дѣ малын? махань причиндон? вопросеш ответым пуа.

Причиным анжыктышы придаточный предложенивлѣ главный предложенидон дѣ, седѣндон, седѣлѣн веле, тѣ гишѣн, тѣдѣндон (шамак мычашвлѣ *ат, ѣт*) дѣ мол шамакдон пижѣт дѣ ти шамаквлѣ главный предложеништы анзыц келесѣлтѣт.

Колумбия рекѣ кыд мычкок пиш яжон кѣлмен шѣнзѣн, седѣндон мѣлѣннѣ и вѣлец кеѣш пиш йѣнѣн ылы. 2. Пѣшѣм мѣ ик минутымат ямдыдеок, внимательно, ударно ѣштѣш тѣнгѣлнѣ, седѣндон мѣ рекордым ѣштен керднѣ. 3. Тенгечѣ

кого юр лимъ паштек корны пиш лярән ли, седьндон мә тагачы изиш поздарадын ләкнә. 4. Милиционер кидшым лүктәльбә дә, шоферлән йшке машинәжым шагалташ вәрештә.

Примечани. Остатка предложеним тенгеәт келесәш лиәш: *Милиционер кидшым лүктәльбә* (дә), *седьндон шоферлән йшке машинәжым шагалташ вәрештә*.

121 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Придаточный предложенивләм ик гәнә, союзвләм кок гәнә ливәц ыдыралда. Вопросым шьнден миән, придаточный предложени махань значениән ылеш, келесбдә.

1. Уштә мардеж ваштареш ашкеш лелә, седьндон мә кечә мычкышты лу километр нәрбим веле кен керднә. 2. Пустыньышты животныйвләжәт пустынь ошма цьреән ылыт, седьндон ньным цакашат ясы. 3. Полярный островлән сир воктенжә кұ кырыквләшкә шуку йиш кеквлә погынат, кұ кырык вьлны ньнә пьллә кайын чонгештәйләт, седьндон техень вәрбим кек пазар маныт. 4. Иргодым нимахань задержка бнжә ли манын, Чичиков вадешок йәмдблен шьнден. 5. Земляштә вьд шуку лижә манын, тьдбим шьжым крал пиштәш келеш. Изи Соня урокеш яжон йәмдблалтеш, дисциплиныжат тьдбн яжо, седьндон школышты отличница ылеш. 7. Шошым вьд когон нәлән шьнден дә, пашкуды солашкы нигыцеәт сәрнен толаш йш ли.

122 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, керәл знаквләм шьндбдә. Придаточный предложенивлән махань значениән ылмыштым келесбдә.

1. Баранкевичын заводушты кокшы смена пәшәм пьтәрә. Заводын главный капка анзылны вес сменыш ровотаяш толшы рабочийвлә погынен шагалыныт. Кыды рабочийвләжә контрольный будка вашт завод цехвләш пырат молжы слесарьым пуштмы гишән колынытат заводуш пыраш талашыделыт. (Н. О.) 2. Рабочий дон хресәнбн Красный Арми каждый вершок каждый парня кымдык землянә верц тенге кредәләш тьнгәлеш, кыце большевиквлә веле кредәл мыштат. 3. Мам капиталистический сәндәлбквләштәш исследовательвлә йшкетән-йшкетән йштен ак кердеп тьдбим коммунистический парти дон Советский правительство вуйлалтыман сәндәлбкыштәш исследовательвлә иквәреш силадон йштен шокат. 4. Советский Союзын северыштыжы кышты перви «шьбргб хоза» мөскә веле каштын кьзбт кого солавлә дә халавлә строялтыныт. 5. Тундрын сиржым уштә тангыж вьд мышкеш ти тангыжышты кәнгжымәт ивлә каштыт седьндон тидбим уштә и вәр маныт.

123 упражнени. Кыце лимбим, кынам, кышты целым дә причиным анжыктышы придаточный предложениән сложно-подчиненный предложенивләм йшке гьц жанен сирбдә. Придаточный предложенивләм ливәц ыдыралда.

59 §. Условный придаточный предложени.

Условный придаточный предложени главный предложеништы ма гициан попатеш, тидь махань условишты лим кердмём анжыкта.

Условный предложени главныйдон *гьнь, ылын гьнь, гьнь веле, кынам, ылгецъ* союзвлэдон пижеш. Условный союз *гьнь, ылы гьнь, ылын гьнь, гьнь веле* пачеш главный предложеништы *то* союз лин кердеш, а *кынам* пачеш — *тёнём* союз лиэш.

1. *Землям яжон удобряет гьчъ, кинды урожают яжо лиэш.*
2. *Тён анзыцрак келесенят ылгецъ, мён миэм ылы.* 3. *Мя пашям ударно бштяш тынгалбна гьнь веле, заданым веремашты темен кердын.* 4. *Кынам пашым дружан бштет, тёнём пашят яжон кей.*

60 §. Уступительный придаточный предложени.

Уступительный придаточный предложени главный предложеништы лишашлыкым вычимлан ваштарешля (противоположный) шанымашым анжыкта.

Уступительный предложени главныйдон *хоть, гьнят* союзвлэдон пижеш.

1. *Мёнён шоляэмлян хоть лу и веле темён, тидь мён гьцем яжон рисуен мышта.* 2. *Янгылышы ылына гьнят, сьнгёмашналён бнянен, кого корныдон токына кешн.* *Обедым качкаш кодынешты ылы гьнят, тидь (Павка) лактын кеш.* (Н. О.)

Хоть, гьнят союзвлэ пачеш главный предложеништы *но, тёнге гьнят* да мол союзвлэат лин кердыт.

1. *Хоть кечь эче кунь ылы, но мёланн токи кейш вэрешт.* 2. *Тидь хоть шукок тыменьте, но газетышты лымым цилэ ынгылдарен кердеш.* 3. *Тидь мёланн бшке бш кушты гьнят, но мжш куштышна.*

Примечани. I Мары йёмбшты шьренжок *хоть* союз вэреш *гьнят* союзым попат. 1. *Мёнён шоляэмлян лу и веле темён гьнят, тидь мён гьцем яжон рисуен мышта* 2. *Кечь эче кунь ылы гьнят, мёланн токина кейш вэрешт.*

II. Предложеништы *хоть, гьнят* союзвлэ ак лиэш гьнь, техень предложеним сложно-сочиненнеш шотлат. *Кечь эче кунь ылы, но мёланн токина кейш вэрешт.*

124 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, придаточный предложеним ик гәнә, союзным кок гәнә лйвәд ыдыралда. Махань придаточный предложенивлә ылыт, анжыктыда.

1. Тошты Россияшты шүдй тйжем утла халык ылман хала 14 веле ылын гйнь, то кйзйт техень хала 74 улы. 2. Задачшы гйнь хоть простой, а решен ат мышты гйнь, соикток трудна. 3. Тй мырым ирйкйн мыренйт гйнят, тйдй мол мыры гйц чйньбйн шактен. (М. Г.) 4. 1913 ин кугижән Россияшты нефть лыкмаш 5,9 процент веле механизируйымы ылын гйнь, то кйзйт Советский Союзшты нефть лыкмаш 98 процент механизируйымы. 5. Ангйржй хоть пиш келгй агыл ылы, но вйдшй уштй. 6. «Чапаев» кино картиным мйнь хоть ик гәнә анженәм, тенге гйнят вес пачаш анжымы шоэш. 7. Поезд ирйкйн кеә гйнят, тйдйм поктен шоаш акли. 8. Телйм лым шуку вазеш гйнь, шошым вйд шуку лиэш.

125 упражнени. Улнй анжыктымы сложно-сочиненный предложенивләм иридаточный уступительныйяна сложно-сочиненныйыш сәрбдә.

Образец: *Эче ирй ылы, но ма кейш тәрвәнйшнә.*

а) *Хоть ече ирй ылы, но ма кейш тәрвәнйшнә.*

б) *Эче ирй ылы гйнят, ма кейш тәрвәнйшнә.*

1. Шйжй веремә ылы, но пушәнгы бйлыштәшвлә эче ыжар-гок шалгат. 2. Йәржй изи веле, но колжы шуку улы. 3. Мйнь яжон сирем, но эче яжон сираш тыменьмйлә. 4. Мардеж кого ылы, тйнге гйнят ма лүдтеок рекә гач ванжышна.

126 упражнени. Текстым сирен нәлдә, знакым шйндбдә, махань придаточ-ный предложени ылыт, анжыктыда.

Цилән погынен шомыкы ма тйнәмок шйргйшккй ләктйн кешнә. Лап вәрвләштй лывш әль кошкен шоте ылы седйндон мәнән ялна яжонк нөрйш. Пйтәрижй ма ирйкйн ашкеднә. Но варажы шйргйш йбләрәк миэн шоаш манын пйсбйрәкйн ашкедәш тйнгәлнә. Шйргй ныгыды пйцкемйш. Кушккй анжалат гйнь нимахань йонгы вәр ак кай. Ялгорны питйрген кышты перви цәрә вәр ылын тйштй кйзйт кожвлә кушкыныт. Корны яжо агыл гйнят ма ййле дә ййле анзыкы кешнә. Кынам кечй кйшккй кузен шон ылы тйнам ма ик йонгы вәрйшккй кәнәш ләкнә. Ма кышкы миэн шонна тйштй изи ангйр ылы. Ик тәнгна углаок янгылен тйдй верц иктә цәш жеп кәнәш вәрештй. Вара понгым погаш тйнгәлнә. Ма махань понгым погаш шанен толынна техень понгы чйдй ылы. Игечй яжо. Ирок махань ылы вады якте тйхеньок шалгыш. Намалтыш хоть пиш лелок агыл тенге гйнят ош понгдон тембмй кырыш со шайкыла шывшеш. Токина толын шомешккй яжонк янгылышна. Но тидй нимат агыл. Ма вет мам йштәш шаненнә тйдйм йштен шоктыде нигышакат ана шагал.

127 упражнени. Керәл подчинительный союзвләм, союз шотан шамаквләм ырген дә знаквләм шйндблйн, примервләм сирен нәлдә.

1. 1. Элдар качкын темте ... качкаш цәрнен стөл логйц ләктй. (Л. Т.) 2. Кй Хаджи Муратым перегә ... тйдйм Шамиль

казняш сӧрен. (Л. Т.) 3. Документшы поддельный агыл ... значит настоящий. 4. А Воронцов Хаджи Мурат толшашым тӱдӱлӱн (Меллер Закомельскилӱн) келесӱдӱ ... Воронцовын шӱмжӱ изиш тыргыжланен, иктӱ-ма худа лиэш манын шанен. (Л. Т.)

II. 1. Петр книгӱ лыдмашыжы гӱц ӱнежӱ каранг ылыы ... тӱнгжӱ тидӱм театрыш ӱжӱн нӱнгеш. 2. Ячейка организуйымы пӱшӱм тидӱ тагыце ӱштӱн анжымжы шӱмӱм тыргыжландара ... тӱдӱ ӱшкежӱт залышкы шӱдӱн ӱштӱн анжен шалга. (Н. О.) 3. Шамак толшы мӱлӱннӱ цӱкнен кеӱш вӱрештеш ... то мӱнӱ конечно винтовкым нӱлӱмӱт тишец лӱктӱн кеем а тӱдӱлӱн вет ӱвӱжӱ ӱжӱл. (Н. О.)

III. 1. Тагачы кышкы кеӱш сӧренӱм ылыы ... кеӱш ӱш вӱрешт. 2. Мӱнӱ кыце лыдын мыштем шоляемӱт ... лыдын мышта. 3. Колхозышты кӱ пӱшӱм яжон честно ӱштӱ ... ударникеш лыктыт. 4. Мӱнӱ махань книгӱм нӱлӱнӱм ... книгӱм тӱнгемӱт нӱлӱн.

128 упражнени. Предложенни айырен анжыктым распространенный членжым придаточный предложенишкы сӱрӱдӱ; махань придаточный предложени ымыштым скобка кӱргеш сирен анжыктыда.

Образец:

Пӱшӱм яжон ӱштӱмжӱ гишӱн тӱдӱм костюмдон примеруенӱт.

Тӱдӱ пӱшӱм ударно ӱштен, седӱндон тӱдӱм костюмдон премируенӱт. (Причинным анжыктышы придаточный предложени).

1. *Иргодым цевер игечӱштӱ ечӱдон мадаш кенӱ.* 2. *Тӱдӱн попымы семӱнӱ мӱнӱ мытыкын протоколыш сирӱшӱм.* 3. *Кӱш кузышы кечӱ когонок ӱрӱктӱ.* 4. *Рекӱ гач кӱвербӱм строен шоктымы агыл вес сирӱш ванжаш акли.* 5. *Мардеж вецӱн юр толеш.* 6. *Мардеж уке годымат воздух юалгын чучеш.* 7. *Тӱнӱн лыдмы гань книгӱм мӱнӱят лыдынам.*

129 упражнени. Цилӱ йиш придаточный предложеним ик пример гӱц сирӱдӱ.

130 упражнени. Анжыктымы кок предложенидон сложно-сочиненный да шуку йиш значениӱн сложно-подчиненный предложенивлӱм ӱштӱдӱ.

Образец:

1. *Кечӱ анжалы.*
2. *Пӱлгом валгалты.*

Сложно-сочиненный:

Кечӱ анжалы да, пӱлгом валгалты.

Сложно-подчиненный.

а) *Кынам кечѣ анжалы, пѣлгом валгалты.* (Веремѣм анжыктышы придаточный).

б) *Кечѣ анжалы, седѣндон пѣлгом валгалты.* (Причинным анжыктышы придаточный.)

в) *Кечѣ анжалеш гѣнь, пѣлгом валгалтеш.* (Условный придаточный).

1. Мардеж лывшалы. Ылбѣштѣш тѣрвѣнѣш.
2. Кечѣ аяран. Пѣлгомышты ик пѣл лаштыкат уке.
3. Свисток шактыш. Поезд тѣрвѣнѣш.
4. Шофер тормыжым пуш. Автомобиль шагалы.

131 упражнени. Примервлѣм сирен нѣлдѣ, знаком шѣндѣдѣ. Махань придаточный предложенивлѣ ылыт, келесѣдѣ.

1. Мѣмнѣм учитель яжон тымда седѣндон мѣ тѣдѣм яратенѣ уваженѣ дѣ шайѣштмыжымат яжон колыштына. 2. Махань грамм-пластинкым нѣлѣш шанен толынна мѣлѣннѣ тѣхенѣм нѣлѣш ѣш вѣрешт дѣ вес у пластинкывлѣм нѣлѣн кешнѣ. 3. Комсомольский организаци мѣлѣннѣ мам ѣштѣш шѣден тѣдѣм мѣ цилѣнок веремѣштѣ ѣштен шоктышна. 4. Кышты удобренидон нырым пышкыдемдѣмѣ тѣштѣ айыртемѣнок азым яжон шачын. 5. Тѣнь тѣ кино анжыделат гѣнь мѣнь тѣлѣнет анжаш шѣдем. 6. Мѣмнѣн колхозыштына маняр тома колхозын правлени тѣнѣр газетым сылен.

61 §. Союзымы сложно-подчиненный предложени.

Кокты ѣль шуку предложеним союз гѣц паснаат ик сложно-подчиненный предложенишкы сѣрѣш лиѣш. Союзымы предложенивлѣ лошты смысловой связышы шайѣштмаш интонацидон айыр-алтеш, а сирѣмѣштѣ — знак шѣндѣмдон. Союзымы сложно-подчиненный предложеништы простой предложенивлѣ лошты техень смысловой отношенивлѣ лин кердѣт:

1) Пѣтѣриш предложени кокшы предложеништы шайѣштмы дейстин лимѣ веремѣм дѣ условим анжыкта.

Аэроплан чонгештѣ — юкшы турга. (Ти предложеним союздон келесѣш лиѣш). *Кынам аэроплан чонгештѣ, тѣнѣм юкшы турга.* *Шуды кошка — ыдырен нѣлѣнѣ; Шуды кошка гѣнь, ыдырен нѣлѣнѣ.*

2) Кокшы предложени, пѣтѣришѣштѣ ма гишѣн попалтеш гѣнь, тѣдѣн прнчинжым анжыкта.

Раям цилѣн хвалят: тидѣ пиш яжон тыменеш. Тидѣ пиш яжон тыменеш, седѣндон Раям цилѣн хвалят.

3. Ик предложеништы келесәлтмѣ вес предложеништы келесәлтмѣдон тәнгәштәрәлтеш.

Юкшы пиш яжо — ровны шѣжсвѣкѣн.

62 §. Союзымы сложно-подчиненный предложеништы знаквлә.

I. Пѣтәриш предложени веремәм, условим әль тәнгәштәрѣмәшѣм анжыкта гѣнь, тѣнәм пѣтәришѣ дон кокшы предложени ләэш тирем шѣндәт.

1. *Мѣнь (амасам) стучышым — тѣрѣк ѣш начеп. (Гайд.)*

2. *Веремәштѣ удет — киндән лийт.*

3. *Бѣшкежѣ яжо — ышыжат яжо.*

II. Кокшы предложени причиным әль пѣтәришѣ предложеним содержанижым начын анжыкта гѣнь, кок предложени ләэш кок точкам шѣндәт.

1. *Тидѣм (паровозым) нимадонат цәрен ат керд: флаг уке. (Гарш.)*

2. *Кәнгѣж шокшы годым кѣтѣм йыдым лыктыт: сотыгечѣн нѣнѣлән шѣнгә дон пармы ирѣкѣм ак пуэп. (Т.)*

132 упражнени. Примервләм лыдта. Предложенивлә лоштыш смысловой отношениижым келесѣдә. Махань знакым малын шѣндѣмѣ ынгылдарыда.

1. Ашѣндәрѣш, анжа Татьяна: мѣскә уке, тѣдѣ — сеньѣкѣш-тѣ, амасадон питѣрѣмѣ, саслымаш дә стопка юк. (П.) 2. Дә ужат махань погода: техень годым самой корнымат ямдет. 3. Шѣргѣ гѣц кыргыз ләктѣ — будка докы шѣдѣ ашкыл гѣц шуку кодте, колеш — фабрикышты гудок юк шакта. (Гарш.) 4. Пѣтәри гәнә коклы әдемѣм колтем, нинѣ шол рошам так итѣраен ләктѣт: народ лѣдәш мастар агыл, каждыйжок мѣскә вѣкѣ ѣшкетшок кеә — разбойниквлә гѣц ак цәкнѣ. 5. Максим тѣдѣм анжалы дә ужы: кугузан вуйыштыжы вѣр. (С. Григ.) 6. Йымы лѣмдон сарвалем: ит тѣкәл тѣдѣм, тѣнь мѣнѣм яратет гѣнь, тѣдѣм тѣкәләш ит смейѣ, — махань гѣнят лѣдѣшлән мѣнѣ вуйнамат ѣнем ли. (П.) 7. Кѣдежтѣм шайыц тидѣм анжен шалгышы папа пәлен кердте: тѣдѣ тә амален, тә тамам шанен веле шѣнден.

133 упражнени. Примервләм сирен нәлдә дә знаквләм шѣндѣдә.

1. Мѣнѣ кибиткә гѣц лѣдѣн шекләнен тѣргештен ләктѣм анжем әвәм мѣнѣм пѣртанзылны пиш когон ойхын вәш лиэш. (П.) 2. Тидѣ амалымаштыжы цаклен тәгү әнят тидѣм тыгыр шѣжѣ гѣц шывшеш. 3. А кѣзѣт пиш простой пиш пуры кымылан әдем ваштыл шалгымлан тѣдѣ пиш ѳрын Хаджи Мурат тѣдѣлән шукердшен пәлѣмѣ әдемлә веле чучын. (Л. Т.) 4. Нѣнын мам попымыштым яжонок ак ынгылы гѣнят керәлжѣмок ынгылен нәлѣн

тѣдѣн (Хаджи Мурат) гишан шайыштыныт. (Л. Т.) 5. Сормовышкы тишец пароходдон каштыт. Пел тѣнгѣм тѣлѣ шѣц веле а кѣзѣйт иргод якте нимахань пароходат уке. (Гайд.) 6. Ийрѣм-ийѣр ѣнят мазар шѣдѣ уштыш кымдыкышты цилѣ пѣц колымла чучеш эдем юкат кол чымалтымы юкат кеквлѣн саслымы юкат ак шакты. (Сер.) 7. Мѣнь тѣдѣлѣн келесѣшѣм тидѣ гѣц яжо вѣрѣм лишнѣ моаш акли йѣрѣм-ийѣр халык ылыт маньым. (Гайд.) 8. Кѣшкѣ анжалы тѣ ныгыды пѣцкемѣшок ик шѣдѣрѣт ак кай. (Сер.)

134 упражнени. Улнѣ анжыктымы кок предложенидон союзан дѣ союздымы сложно-сочиненный, сложно-подчиненный предложенивлѣм иктѣ-мазарым ѣштѣдѣ.

Образец:

Милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ. Шофер машинѣжѣм шагалтыш.

Союзан:

1. Милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ дѣ, шофер машинѣжѣм шагалтыш.

2. Милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ, седѣндон шофер машинѣжѣм шагалтыш. (Причина).

3. Кынам милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ, шофер машинѣжѣм шагалтыш. (Веремѣ).

Союздымы:

1. Милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ, шофер машинѣжѣм шагалтыш.

2. Милиционер кидшѣм лѣктѣльѣ — шофер машинѣжѣм шагалтыш.

3. Шофер машинѣжѣм шагалтыш: милиционер кидшѣм лѣктѣльѣн.

1. Пичѣл юк шактыш. Кеквлѣ тѣрвѣнен кевѣ. 2. Амаса пачылы. Иван пырен шагалы. 3. Учитель классыш пырыш. Тыменьшѣвлѣ тырлевѣ.

135 упражнени. Примервлѣм сирен нѣлдѣ, знаквлѣм шѣндѣдѣ, нѣнѣм малан шѣндѣмлѣ, ынгылдарыда.

1. Ик йѣд лошты цилѣ вашталтын шѣргѣ лишѣлемѣлѣ каеш ѣнгѣр вуйта ѣнгѣсѣирем шѣнзѣн а тел пѣл земля дорц изиш веле кѣшнѣрѣклѣ каеш кож дон нолгы вуеш изиш веле ак тѣкнѣ. (М. Сиб.) 2. Телѣм эртѣрѣш кол тыр вѣрѣш погына а мѣ тѣдѣм тѣшецѣн кычен лыкташ тѣнгѣлѣнѣ цилѣ мѣмнѣн лиѣш. (М. Сиб.) 3. Тѣндонет иктѣ-ма лиѣш мѣнь палшем. Мѣндонем лиѣш тѣнь палшет. (лев.) 4. Сережа сѣмѣрѣк Мишка ѣшке хлопочаяш тѣн-

гәләш поездышты вәрбәм кычәләш әдемвләм сарвалаш. (Нев.)
5. Павел комиссиш йш ми пәшәштй ылын но Бартелик тйдйн
гишән мондыде вес гәнә тйдйм йшке токыжы нәлйн миш. (Н. О.)
Артем вуйжым зал монгырыш сәрәл анжалы пәлймй йдрәмәш
лицәм ужы ыргымы мастерской гйц ылшы мол тәнгвләжй лошты
каменотесын йдйржй Галина шбнзә. (Н. О.) 7. Тидйн келесймй
гйц пәлй ли анзылны иктәт уке хресәнвлә красныйвлә велнй
ылыт. (Гайд.) 8. Кечывәлым олицәдон әртен кеет ик әдемймәт
вәш ат ли. (Шол.)

Сложный предложени гишән тыменьйм ашйндәрәш упражненивлә.

136 упражнени. Текстым лыдын ләктә, сложный предложенивләм мода,
нбнй махань ылыт, ынгылдарыда.

Хөдөр кемйм колын Павелын кымылжы вален кен ылыы, но
шужгышы, шолшы хала олицәәш тйдйн кымылжы у гйц кузы-
мы гань ли. Кыш кеәш? Соломенкыш кешәш гйнь, тйштй тәнг-
влә улы, но пиш мбндйр. Кругло-Университет олицәштй ыл-
шы пөрт гишән шая йшкеок толын пырыш. Тйдй тишец мбн-
дйр агыл. Конечно Павел тйшкй кеә. Тйштй, Аким доны әль
Михайло доны амалаш кодашат лиәш. Кушнй, кәтә окняшты
тыл мбндйркок каеш. Йшкймжым ладнаирак кычен, тум ама-
сам шывшылыы. Пөртйштй попымы шақта, тәгу әче гитарым
шақта. (Н. О.)

137 упражнени. Примервләм лыдта, нбнй лошты сложный предложени-
вләм мода дә нбнй махань ылыт, пәлйдә, знаквләм малын шбндймй, келесбдә.

1. Мә Лена тйр мыч югышкыла кешнә а тел мәннәм север
гйц покта. 2. Якутск доны сентябрьын әче шокшыракок шалга.
Анжалат рекәш — нигыштат ик и лаштыкымат ат уж. 3. Йыдым
мбнь цаклышым: тәнгемвлә толмына годым анзыкылаш план ги-
шән попенйт ылын. 4. Тидй (Троекуров) ужын: делавләштй
Дубровский толкым чбдй пәлә. (П.) 5. Москва гйц француз учи-
тельым выписываен; ти учитель Покровскишкы кызйт мә анжык-
тымна лиәлтмәшвлә веремән толын. 6. Мбнь тйдйм пйцкемйш
гйнят пәлйшым: тйдйн кем кавалыштыжы шпоржы цонгырге
шақта. (П.) 7. Ташкентышкы яжон сәрнен толеш — пәшә төрләнә.
(Нев.) 8. Тйдй әчеәт затворым ик гәнә шывшылыы — әчеәт осеч-
ка. (Чех.)

138 упражнени. Примервләм сирен нәлдә; махань сложный предложенивлә
ылыт, анжыктыда, знакым шбндйдә.

1. Павел амаса докы ладнан ашкедй но әнят тамам шанал-
тымыкы стөл докы әче сәрнәл миш секретарьын запискыжым
Туфтан анзыц мбнгеш нәлйы. (Н. О.) 2. Артем йшке шолыжым
депошкы ученикеш пыртен йш керд луцкы иәш гйц изим ак нә-
леп. (Н. О.) 3. Теве Дубровский трүк тәрвәнән кеә, укрепленшты
тревога лин колта дә тйдйн докы окняшкы Стелка вуйжым ци-

кәл шында. (П.) 4. Царә мардеж тәдән пәлбшәжәм пәчкеш пәлбшәжәм уштә цәвештәлеш ышмашты логербшәтә уштән чучеш онг бәнянен когон шүлә. (Гонч.) Артем шәдән каеш гәнят нәнә иктә весшәтәм пыт яратат. (Н. О.) 6. Шалга флагшым бәрә а поезд каешәт. (Гарш.)

ПРЕДЛОЖЕНИИ АЙЫРЛАЛТ ШАЛГЫШЫ ВТОРОСТЕПЕННЫЙ ЧЛЕНВЛӘ.

63 §. Айырлалт шалгымын значенижы.

Предложени иктә-махань второстепенный членжым рашкыдын пәлдәртәш манын, попымы годым тәдәм юкдон дә паузадон паснанок айырен келесәш лиәш. Тәнәм айырен келесәмә второстепенный членын смысловой рольжы усиливаялтеш, бәшке значенижыдон придаточный предложени докы лишемеш.

Теве ти примервләм тәнгәштәрен анжыда:

Теве тангыж гань кымда ныр   *Ныр, кого тангыж гань кымда,*
мычаштымы шәрлен вазын.   *мычаштымы шәрлен вазын.*

Ик предложенимок кок сембәнь келесәмә. Вургымла вел примерыштыжы *кого тангыж гань кымда* манмы определени попымы годым мол шамаквлә гәц паузадон айырлалт келесәлтеш. Сәдәндон тә определени значенижәт паснанок пәлдәртәлтеш, ти значенидон придаточный предложени докы лишемеш: *кыды кого тангыж гань кымда.*

Смысловой рольым усиливаяш предложеништы интонацидон дә паузадон айырен келесәмә второстепенный членвләм айырлалт шалгышы членвлә маныт.

Предложеништы утларакшым распространенный членвлә айырлалт шалгат, вес сембәньжә, техень членвлә айырлалт шалгат, кыды сага ынгылдарышы членвлә лит, әль нинә иктә маняр ик гань членвләдон келесәлтәт.

Айырлалт шалгышы членвлә мол шамаквлә гәц запятойдон айырлалтыт.

Имнинә, хбәрәш дә тәпката, ниш пәсбә кыдалеш. Анжем — кол, якшар шылдыран дә ши онган, мбәньбән әчгәбреш попазен.

64 §. Айырлалт шалгышы определенивлә.

Пәләк шамакдон дә причастидон келесәмә определенивлә айырлалт шалгышы лин кердәт. Шукы гәнәкок распространенный определенивлә айырлалт шалгат.

Причастидон дә тйдйдон пижшы шамаквләдон келесимби распространенный определеним причастный оборот маныт.

Пәлдйртимби шамакшы гыц вара шалгышы распространенный определени соок айырлалт келесәлтеш.

1. *Картинвләм, пиш яжовләм, классешнә сәкйишнә.* 2. *Тйдй соок литературым лыдын шалгышы, художественный литература гишән шуы помыш.*

Пәлдйртимби шамак гыц вара шалгышы кок әль шуку определенивлә (пәлдйртимби шамак анзылны эче определени улы гынь) айырлалт шалгат.

Изи йрвезй, якшар цйрейн дә сусу анжалтышан, пйсй ййльмән, попаш тйнгәльй.

139 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, айырлалт шалгышы определеним кылдәлт шалгышы лым шамакшыдон иквареш лывәц ыдыралда.

1. Мәмнән солана, шуку пүшәнгйдон ыжаргышы, мбндйрцйн пиш яжон каеш. 2. Кйртни корны станциштыш буфетын хозажы, йләлшйрәк, өрдйштй шалгышы Павкам анжалы. (Н. О.) 3. Якшар әптән, цевек кекрекән дә сарла гань пачан, онгжым кәдйртен мыралтен колтыш. 4. Ныл йдйр, яжо цйрейнвлә, парсын савыцанвлә, пазар мыкы каштыт. 5. Толы әвәм, янгылен шйцшй тыргыжланышы. 6. Колхоз председателнә, толкан әдем, пәшәжым яратышы, слетышкы каштын. 7. Тйдйн кловой сйнзәвләжй, пиш сотывлә, сусун анжышвлә, мбньйн шүмемым тәрвәтевы. 8. Шйргыштй, сәмйрйк, ладыра, цевек йәктйвлә шуку.

140 упражнени. Примервләм сирен нәлдә. Айырлалт келесәлтшй причастин оборотым кок гәнә, айырлалт келесәлтшйым ик гәнә лывәц ыдыралда.

1. Тйдй, ти пәшәм пәлышй, мбләнәмәт палшен кердеш. 2. Ныр мыкы кралмы дә ширымбй муләнды веле киә. 3. Мәмнән бригадирнә, пиш ир амален кыньйлшй, пйцкембш годымок пәшәш поктылеш. 4. Шокшы вәр гыц толшы шйнгйртйш, шылдыржым шәрәлтен мыралтен колтыш. 5. Куштышвлә, мырышвлә шуку толыныт. 6. Ир ләкшй кечйжй ййрвәш ялжым шәрен, сусун анжа. 7. Йыд векйлә лишй мардеж эче юалгырак лиәш. 8. Бзәм, шукердшен заводушты ровотайышы, токем сирмәшым колтен.

65 §. Айырлалт келесәлтшй приложени.

Ынгылдарышы шамакан (распространенный) приложени соок айырлалт келесәлтеш.

1. *Мбньйн атям, Андрей Петрович Гринев, йрвезйжй годым граф Миних доны служен.* (П.) 2. *Мбньйн шоляэм, яжо плясун, олимпиадышты премим плуцаен.*

Личный местоименидон пижын шалгышы приложени хоть кына-
намаат айырлалт келесалтеш:

1. *Мя, пионервля, Ленинын—Сталинын паша верц кредялши соок йамды ылына! Та, тыменьшбвля, кечым кодыдеок тыменьш кашта! Маланна, большевиквлялэн, налын кердтылбн нимахань крепостят уке.*

Собственный лым гыц вара бшкет ылшы приложениат айыр-
лалт келесалтеш:

Ужыц, тыве толы седь Ходорет, мырызет.

141 упражнени. Примервлэм сирен валда; приложенивлэм лывац ыдырал-
да, керал вяреш запятойым шындыда.

1. Советский Союзын геройвлэжы мамнан гордый соколвля
циля мирляя чудесам анжыктат. 2. Мбнын бзам красноармеец-
артиллерист токына сирмашым колтен. 3. Папанинецвлэм Северный
полюсом сынгышбвлэм цила сандялык вьлны палат. 4. «Мурман»
дон «Таймыр» силан советский ледоколвля папанинецвлэм и вб-
лец налмашты учаственйт. 5. Мамнан советский сандялыкшты
бврзбвлэм коммунистический парти яжон анжа 6. Максим
Горькийын гениальный пролетарский писательын произведенивля-
жым яратен лыдына.

142 упражнени. Ти примервлэм айырлалт шалгышы приложениан предло-
женишкы сарыда, керал вяреш запятойым шындыда.

1. Герой - пограничник Левченко кызыт Советский Союзын ге-
рой ылеш. 2. Революцин трибунжым Киров тангым ма нигнамат
ана монды. 3. Мамнан колхозышты стахановец Микита кугузам
курортыш колтенйт. 4. Советский писатель Шолоховым академи-
кеш айыренйт. 5. Яжо гармонист Миша самодеятельный вече-
рышты выступаен.

143 упражнени. Айырлалт шалгышы приложениан предложенивлэм бшке
гыц шанен сирыда, приложенивлэжым лывац ыдыралда.

66 §. Союздон ушен келесымь приложенивля.

Приложенивля ынгылдарен шалгышы лым шамакыштыдон союз-
донат аль союз шотан вес шамаквлэдонат ушналт кердыт.

а) Предметын лымжым вес сембнь, утларак ынгылдарен ке-
лесаш кычылтмы приложенидон **аль** союздон келесалтеш; ти зна-
ченидонок *вес сембньжы* шамак кычылталт кердеш.

1. *Иприт, аль горичный газ, боевой отравляющий вещество ылеш.* 2. *Мичурин бшке садыштыжы южный сорт «Кандильым» сибирский «Китайкыдон» скрещиваен да у сорт олмам, вес сембньжы «Кандиль-китайка» сорт олмам куштен лыктын.*

3. Тѣньѣ анзыц кешѣ эдем, вес семѣньжѣ гѣнь, передовой ылат.

б) Шуку ик гань предмет логѣц ик предметым айырен келесѣйм анжыктышы приложени **утларакшы, шукужы, даже** шамаквлѣдон ушалтеш.

1. Мѣмнѣн классышты тыменьшѣвлѣ, **утларакшы бѣдѣрвлѣ, пиш яжон сирѣт.** 2. Мѣ шѣренок, **утларакшы кѣнѣм кечѣи годым, кол лоаш кенѣ.** 3. Мѣмнѣн клубышкына **цилѣн, даже шонгывлѣйт, радиом колышташ погынат.**

в) **Шамак толшеш, например, ти шотышток** шамаквлѣ:

1. **Шуку призывниквлѣдок, шамак толшеш: Иван, Егор, Петя артиллеристеш принимаемы ылыт.** 2. **Шѣжѣм цилѣ бѣлѣштѣишн пушѣнгѣ, например: коги, уѣ, шапки, ломбы пиш йѣле бѣлѣштѣишн вилѣт.** 3. **Тыменьшѣвлѣ, ти шотышты тѣнят дѣ мѣнят, экскурсиш кенѣ.**

Союздон ѣль вес шамакдон ушналтшы приложени предложени покшалны кок монгыр гѣцѣт запятойдон айырлалтеш. **Шамак толшеш, например, ти шотышток** шамаквлѣ пачеш ик гань приложением шуку гѣнѣ келесѣймѣ годым кок точкамат шѣндѣш лиѣш.

144 упражнени. Примервлѣм сирен нѣлдѣ, приложенивлѣм лѣвѣц ыдыралда дѣ керѣл вѣреш знакым шѣндѣдѣ.

1. Ушты гѣц цилѣнок даже кеквлѣят шокшы вѣрѣш йѣмѣт. 2. **Ангѣрѣн сиржѣи галька кѣдон вес семѣньжѣи тыгыды кѣдон леведѣлт шѣнзѣн.** 3. Радиофикаци дон кинофикаци утларакшы звуковой кино политический значеним имейѣшѣи пиш кого культурный пѣшѣшкѣи сѣрнен. 4. Ленин бѣшкѣмжѣи «Государство и революция» знаменитый книгѣжѣм 1917 ин августын вес семѣньжѣи Октябрьский революци гѣц дѣ Советский государством бѣштѣимѣи гѣц кок тѣлзѣи анзыц сирен. 5. Цилѣ тыменьшѣвлѣ ти шотышты мѣмнѣн классат кѣнгѣж каникулым пиш яжон эртѣревѣи. 6. Сѣмѣрѣк эдемвлѣ утларакшы бѣрвезѣвлѣ шукужок Чкалов гань лиѣш шанат. 7. Колхоз праздник годым пиш шукуын даже шонгы ѣвѣмѣт куштивѣи.

67 §. Придаточный предложеним айырлалт шалгышы приложенидон вашталтен келесѣймѣш.

Определительный придаточный предложеништы составной сказуемыйын лѣмѣн частьшы лѣм шамакдон келесѣймѣи лиѣш гѣнь, техень придаточный предложеним айырлалт шалгышы приложени семѣнь келесѣш лиѣш. Вашталтен келесѣймѣш тенге лиѣш: 1) союз шотан шамак (ѣль союз) дѣ связка тѣнѣм лѣктѣн вазыт;

2) лым шамак ынгылдарышы шамакшыдон ик падежышты келесалтеш:

1. *Мәмнән тәнгнә, кыды пишок шая мастар ылыы, корны мыккы мәләннә Ышке путешествожы гишән попен кеш.*

2. *Изи Васлим, кыды школышты первый отличник ылеш, похвальный грамотыдон награждаенйт.*

1. *Мәмнән тәнгнә, пишок шая мастар, корны мыккы мәләннә Ышке путешествожы гишән попен кеш.*

2. *Изи Васлим, школышты первый отличникым, похвальный грамотыдон награждаенйт.*

146 упражнени. Придаточный предложением айырлалт шалгышы приложениш сәрен, примервләм сирен нәлдә.

1. Хлестаковым, кыды петербургский изи чиновник ылын, уездный халашты трүкышток ревизореш шотлен принимаенйт. 2. Пётариш увер ревизор гишән Бобчинскийдон дә Добчинскийдон кандымы ылын, кыдывлә пиш сплетниквлә ылыныт. (Г.) 3. Тяпкин-Ляпкин, кыды пиш когон охотым яратышы ылын, суд пәшәдон занимаеш воксеок ак йәрсә ылын. 4. Земляника, кыды богоугодный заведенивлән попечительышты служен, пиш кыжгы, неповоротливый дә неуклюжий ылын. 5. Хлопов, кыды пиш когон лүдшә ылын, Хлестаков ылмы годым нимама Ыштәш брән. (Г.)

68 §. Ынгылдарышы членвлән (обстоятельствын) айырлалт келесалтмышты. Деепричастный оборот.

Айырлалт келесалтшә ынгылдарышы член шуку гәнәкок деепричастин оборотдон келесалтеш.

Деепричастидон дә тйдбндон пижын шалгышы шамаквләдон келесалтшә ынгылдарышы (обстоятельство) членым деепричастный оборот маныт. Деепричастный оборот дейстин кыце лимыжым, веремәжым дә причиныжым анжыкта, тенгеок услови-мәт дә молымат анжыктен кердеш.

1. *Вася, стөл лошты шыңзен, книгәм лыдеш.* (Кыце шынзымым анжыкта.) 2. *Ик цәш занимаемыкы, канәлтәш келеш.* (Веремәм анжыкта.) 3. *Старайымыкы веле, цилә пәшә лизш.* (Условим анжыкта.) 4. *Математикым пиш яратен, Миша тәйнәмок мол предметдонат отлично тыменьын.* (Уступкым анжыкта.)

Деепричастный оборот предложеништы анзылнат, покшалнат дә пачыштат лин кердеш, соок запятойдон айырлалтеш.

1. *Кынер вуешыжы вуйжым пиштен, тәтәя кечы валгалтарымы дә шоә уалан вес вел сирыш анжа.* (М. Г.) 2. *Имни-*

эшкэ, вэр гыцшы кыдал тэрвэнен, цадыри шьргы докы кыдаллы.

Мары йылмьштты деепричастный оборот шуку ганакок маным шамакдонат айырлалт кердеш.

1. Мьньэ изиэм годшенок, пограничник лям манын, шаненям.

Ик глаголымок ынгылдарышы кок аль шуку деепричастивля предложени анзылны соок айырлалт келесалтыт.

1. Мырен, мадын, ма шьргышкы ньрдон ашкедьянэ. 2. Мадмыкы, качмыкы, бирезьвлэ амалаш вазыт.

Глагол анзылнок аль кынамжы тьдй паштек шалгымжы го-дымок ик деепричасти ак айырлалт, тьнэм тидй наречи семьнь дейстим ынгылдара аль глаголын составышкы пыра.

1. Кешьлэ мореным ужым. 2. Цилан тырын шалгат. 3. Ньльмьшй пульты сагажы шижкен эртен кеш. (В. Г.)

146 упражнени. Примервлэм сирен нэлдэ. Деепричастный оборотвлэм мо-да. Предложеништы махань ынгылдарышы (обстоятельство) член ылыштым келесьдэ.

1. Мэ шьп, шайыште кыдалына. 2. Атяжы кидшым шайыкы кычен пьртьштты мьнгеш-анеш каштеш. (Гонч.) 3. Каштеш да кресляшкы шьнзеш, изиш шьнзымыкы, угыц кашташ тьнгалеш. 4. Кечьвалым яжон качмы паштек каньмыкы, цилан чай йуаш погыненйт ылын. (Гонч.) 5. Альжора дон тьдй тьнгжы Комбефор, кидеш пичальым кычен, кого баррикада дон пьрт стена лошты шьнзят. (В. Г.) 6. Ышкетшок кодмыкы, Владимир Дубровский отпуск гишан ядмашым сирьш да келгын шанымашкы пижы. (П.) 7. Шьжы корнын пыжлымжым ужын ма корнышкы лакмашнам цэрьшна. 8. Пумы заданим соок тымень миэнэ гьнь, ма палымашнам келгемденэ да пингьдемденэ. 9. Ленька вьдбшкы анжышанжышат, вуйжат лыж-ж сэрнал кеш. (М. Г.) 10. Ямшы сирмашым кьчалмашеш пел цашым эртэрьшымат, кемем анзыц токет пырен шьм керд.

147 упражнени. Да союз пачешат ат, ат мычашан шамак паштек ярал деепричастный оборотым (Улны пумы) пыртен, примервлэм сирен нэлдэ.

1. Экскурсантвлэ сир тьр гьц карангевы да ангьр мыкы улыкыла йогевы. 2. Исаак амален кьньйлешат, тьрөк гимнастикым бшта. 3. Имни трюкок тыл доранок шагальы да арава гьц Павлуша тьргештыш. 4. Паровоз свистокым пуш да станци гьц тэрвэньш. 5. Сережа читальный залышкы пырышат, «Пионер» журналым лыдаш тьнгальы.

Предложенишкы ти деепричастный оборотвлэм пыртыда.

1. Вешляштты пытрак ыдыраш тьнгальн. 2. Кого араважым олен тэрватен. 3. Сусун шишкалтен, мыралтен. 4. Иргод якте цевер манын. 5. Свежий газетым анжен лакмыкы.

148 *упражнения*. Сирен нәлдә, керәл знакым шындыдә.

1. Поромдон рекәм ванжымыкы тьотя дон ыныкажы тополь дә ошкы лошты лиэвй. 2. Тидй (Ленька) вуйжым лүктәлйн шу-ды логйц корнышкы анжалы. (М. Г.) 3. Павел әвәжйн нйжйлгй юкан шаяжым колыштын әтяжй ылмы годым орланен йлбйм-жйм әшбндәрбйш. (М. Г.) 4. Павел кынам канден йывырт лыдеш лыдмыкыжы әнят кышкы тая. 5. Ик гәнә Павел вады качкыш гйц вара занавескым валтышат стенаэш лампым сәкәлтйшәт тўшәкйш шйнзйн лыдаш тйнгәльй. (М. Г.) 6. Мй кйлтем шин пйтәрймйкйнә колхоз празникым йштенә. 7. Хоза гйц пасна магазинышты мбньбйн Саша Яковлев торгеен. (М. Г.) 8. Хаджи Мурат полымжым цәрнймйкй когон шүләлтйш. (Л. Т.) 9. СССР дон Эстония икәнә-иктйлән палшымаш гишән пактым заклю-чаенйт. 10. Мйндйрнй вес сирйштй куку юк шакта.

69 §. Придаточный предложением деепричастный обо-ротышки вашталтен келесымәш.

Обстоятельственный придаточный предложенивлә (веремәм дә условим анжыктышвлә) деепричастный оборотышкы вашталтын келесәлт кердйт.

1. *Кынам сирмәшбйм сирен пйтәрйшбйм, мбнь тәдбйм почтышкы нәнген кодышым.*

2. *Ти командым сбнгенә гбнь, мә вара республикышкы кенә.*

3. *Ик пәшәм тбнгәлбнәт гбнь, тәдбйм соок пйтәрбй.*

1. *Сирмәшбйм сирен пйтәрймбйкем, мбнь тәдбйм почтышкы нәнген кодышым.*

2. *Ти командым сбнгбймбйкбнә, мә вара республикышкы кенә.*

3. *Ик пәшәм тбнгәлмбйкет, тәдбйм соок пйтәрбй.*

Обстоятельственный придаточный предложением деепричастный оборотышкы вашталтымы годым тенге лиэш:

а) союз шотан шамаквлә ләктйн вазыт; б) сказуемый глагол деепричастный формыдон келесәлтеш; в) подлежащий ләктйн вазеш әль главный предложенишкы пыра.

1. *Кынам Швабрин мбньбйм ужы, тәдбй шекләнен колтыш.*

2. *Кынам мбнь карембйшкбй мишбйм, мбндйрцйн шумым дә саслымым коллым.*

1. *Швабрин, мбньбйм ужын, шекләнен колтыш.*

2. *Карембйшкбй мимбйкем, мбндйрцйн шумым дә саслымым мбнь коллым.*

Главный предложеништы да придаточный предложеништы ик подлежащий (тѣ шамакок аль тѣдѣм вашталтышы местоимени шамак) лимѣ годым веле агыл придаточный предложеним деепричастный оборотдон вашталташ лиэш, но тѣнәмәт, кынам придаточный предложени дон главный предложеништы разный подлежащий лит.

1. *Кынам ұштѣ тел эртѣ, шокшы вел гѣц тишкѣ кеквлѣ игѣ лыкташ толыт.*

1. *Ұштѣ тел эртѣмбѣкѣ, шокшы вел гѣц тишкѣ кеквлѣ игѣ лыкташ толыт.*

149 упражнени. Текстым сирен нәлдә, придаточный предложеним, кышты лиэш тѣштѣ, деепричастный оборотдон вашталтыда.

1. Кынам сирмәшѣм плучайышым, мѣнь пиш сусу лин колтышым. 2. Кынам тәнгем толы, мѣ тѣдѣдон киношкы иквәреш кешнә. 3. Анна Васильевна цилә шайыштмыжым сирәш гѣнь, әнят маняр листән историлык запискәм бѣштен кодаш лиэш. (П.) 4. Кынам самолет ош лыман пѣл лошкы пыра гѣнь, тѣдѣ тѣштѣ идон леведәлт шѣнзѣн кердеш. 5. Самолет мѣндѣрцѣн анжен гѣнь, тѣдѣ каракла веле чучеш. (Байдуков.) 6. Анжалат гѣнь, тѣ ыжар шудым кидетдон ниәлтѣмет шөэш, да варажы миән вацмет шөэш. (Чех.) 7. Тѣдѣ цѣгәк юкшыдон попалтыш гѣнь, таманярат колышмет шөэш. 8. Кынар мѣлән дѣм яжон крал йәмдѣлет, тѣдѣ сталинский урожайым пуа. 9. Йәл гѣц пачеш бѣнет код гѣнь, пәшәэдѣм пыт кычал. 10. Пижѣ опталтен колта гѣнь, охотник тѣнәмок тѣшкѣ кыргыз миә, урым аль собольым ужеш, пичәлжѣм вѣктәлтә, лүән колта.

150 упражнени. Ик гань сказуемыян предложеним деепричастный оборотан предложенишкы сәрен, примервләм сирен нәлдә.

1. Кирьяк ыргызыдон йѣгѣре шѣнзә, амытым тѣрлә. (Чех.) 2. Осип ведрә вѣдѣм намал лыктат, ышкалым йүктәш тѣнгәльѣ. 3. Кугузалан окса бѣш вәрешт; вуйжым сәкѣшәт, тѣдѣ пѣртѣшкѣ ашкедѣ. (Чех.) 4. Кеәш йәмдѣләлтшѣ гигант-пароходвлә шишкен ләкшѣ парым колтат, келгѣн шүләлтәт. (М. Г.) 5. Мә вешләвләм нәлнә, пышышкы пырышна, шѣкәл колтышна да кешнә. 6. Мѣнь тѣдѣм бѣжәләйѣшѣм да йѣлерәк весѣ гишән хытыраш тѣнгәльѣм. (П.) 7. Пожар пѣтѣш, халык шәләнәш тѣнгәльѣ. (Чех.) 8. Звонок ли, учитель пырыш, урокым тѣнгәльѣ. 9. Павел ик кормыж кукшы укшвләм нәлят, тылышкы шуш. 10. Кеквлә шошым толмым цаклатат, пѣжәшѣм оптат, мыным мынзат, игѣм лыктыт.

151 упражнени. Деепричастный оборотым пыртен, тыменьмәш кечѣм эртѣрѣмдә гишән изи расказым сирѣдә.

70 §. Наречи, гыц дә лым шамак гыц лишы ынгылдарышы члены (обстоятельствын) айырлалт келесәлтмѣжы.

Вәрѣм алы веремәм анжыктышы ынгылдарышы член анзыц келесәлтшѣ ынгылдарышы членым келгемден келесѣмѣ годым айырлалт келесәлт кердеш; сирѣмѣ годым тѣдѣм кок монгыр гыцәт запятойдон айырат.

1. *Мѣндѣрнѣ, вес сирѣштѣ, куку юк шакта.* 2. *Имештѣ, 1939 ин, сәндәлѣкнә кого сѣнгѣмәшвләм йштен.* 3. *Тенгечѣ, лач кәндәкш цәшбѣч, мѣнь школыш мишѣм.*

Вәрѣм алы веремәм ынгылдарышы мол шамакат лин кердѣт, нѣнәт тенгеок айырлалт келесәлтѣт.

1. *Мѣндѣрнѣ агыл, иктә кок километр лиәш, изи будка улы.* 2. *Шукердѣ агыл, әрнә веле шозш, конференцишкы каштын тольым.*

152 упражнени. Лыдын ләктә дә айырлалт шалгышы ынгылдарышы членвләм мода, керәл знаквләм шѣндѣдә.

1. *Әнят кышты әнгѣр вес велнѣ юкын пи урмыжеш, изи тыл шѣкшәлгѣн каеш.* (Шол.) 2. Анзылны шалахай флангышты пичәлдон лүмѣ юквлә шактенѣт. 3. Икәнә кукшыгечѣн пиш ирок к мѣньѣ Петровнан кавштавичѣшкѣжѣ якшар онгвләм кычаш кенәм. (М. Г.) 4. Мәмнән сола доны иктә километр вәрѣштѣ вѣд силадон розотайышы электростанци улы. 5. Тагачы цевек кечѣ годым мә пәшәнәм пѣтәрѣшәшлык ылына. 6. Вадеш кечѣ шѣцмѣ годым кечѣ якшарген вала. 7. Тенгечѣ изәрнян пазарышты шуку народ ылы. 8. Колхоз председателнә Москвашты сельхозвыставкышты ылын.

153 упражнени. Вопрос вәреш айырлат келесәлтшѣ ынгылдарышы членвләм пырген, примервләм сирен нәлдә.

1. Тенгечѣ (*айыртемынок кынам?*) мә «Три танкиста» кино анжышна. 2. Олицәштѣ (*айыртемынок кышты?*) Ёрвезѣвлән саслымы юкышты шакта. 3. Кәнгѣж каникул годым (*айыртемынок кынам?*) отряд кәнәш ләктѣ. 4. Днепрышты (*айыртемынок кышты?*) мощный электростанцим стройымы. 5. Тиштѣ (*айыртемынок кышты?*) школын у здани строялгеш. 6. Шошым (*айыртемынок кынам?*) мәмнән колхозна үдәш ләктѣ дә пиш йѣле (*маняр веремәштѣ?*) икѣш киндѣм үден пѣтәрѣш. 7. Имештѣ (*маняр веремә?*) экскурсион Москвашты ылына. 8. Тыменьшѣвлә ирок (*маняр веремән?*) школышкы ләктѣт, вадеш (*маняр веремән?*) токышты кеәт.

71 §. Гыц, пасна, вәреш дә мол шамаквләдон айырлалт келесәлтшѣ оборотвлә.

Гыц, пасна, вәреш дә мол наречи — послелогдон келесәлтшѣ лым шамакан оборотвлә айырлалт келесәлт кердѣт.

1. Мәмнән сәндәлһкһштһнә, Йыл гһц пасна, мол кого ре-
кәвләйт ылыт: Днепр, Дон, Обь, Енисей, Лена. 2. Южнам,
Наташа вәреш, хала гһц Николай Иванович, очкһн ошалгы
изи пандашан эдем толыкален. (М. Г.)

154 упражнени. Айырлалт келесәлтшһ оборотвләм лһвәц ыдыралын, при-
мервләм сирен нәлдә; керәл знакым шһндһдә.

1. Тыменьшһвлә занятим эртәрһмһштһ гһц пасна агитаци-
онный пәшәмәт видәт. 2. Ответ вәреш мһнь шһрен дә когон не-
рһм юкым веле коллым. 3. Иктәт писательвлә логһц Михаил
Шолохов гһц пасна колхоз Һлһмәш гишән яжон сирһделыт.
4. Мһнь тагачы театрыш кемһ вәреш киношкы каштым. 5. Коман-
да кок вахтенный гһц пасна цилә амала.

155 упражнени. Улһй пумы айырлалт келесәлтшһ оборотым пыртен, пред-
ложением Һшке шанен сирһдә, керәл знакым шһндһдә.

1. Анзык кемһ вәреш ... 2. Шонгы дә Һрвезһвлә гһц пасна ...
3. Кымыньшты гһц пасна ... 4. Мадаш ләкмһ вәреш ... 5. Тә
гһцтә пасна ...

Айырлалт шалгышы оборотан предложени гишән тыменьмһм ашһндәрһмһ упражнени.

156 упражнени. Сирен нәлдә, керәл вәреш запятойым шһндһдә; кышты
малын шһндәш келмһжһм ынгылдарыда.

1. Пашкуды солашты школа доны имниәшкһвлә шукуын погы-
нен шагалыныт. Тачанка вһлкһ шһнзһйн картузыжым тһрһнь
шһнден таза кәпән ик буденовец гармоньым пиш шакта. (Н. О.)
2. Стеня вес велһй краватьшты юкеш шижшһ шыжарем тәрвә-
нһлеш. (Гайд.) 3. Куд сутка эртһмһкһ вадеш әвәжһ амалымы
годым Артем токыжы толы. (Н. О.) Артем кожухым чишәт ик ша-
мак келесһдеок ләктһ. (Н. О.) 4. Лач йыдым кок поезд лошты
йәрә веремә годым иктә кок-кым час веле народ чһдһ вокзал
шһп лиәш. (Н. О.) 5. Петров мытыкрак дә тапката Һшкетшок нһл
врагым сһнген. 6. Телһм вады векһлә кечһ шһцмһ годым окнян
стьоклашты изи и кһлмә. 7. Мә дорцна мһндһр агыл кок-кым
выстрел гач Хунзахын аулжы ылын тһштһ ханвлә Һленһт. 8. Икә-
нә вадеш лач август тһлзһйн каштмынам нигнамат ам монды.
9. Кһзһт колхоз пәшәштһ кид-ялат ак янгылы, кәп-кһләт куш-
тылга. 10. Вес кечеш эче ир жерә годымок исполком докы кһц-
кһмһ кым подвода толын шагалевһ. 11. Завод дворец әрен шагал-
тымы рабочийвлә котельныйшты ма лиәлтмһм цилән анжен шал-
гат. Лудтһмһ ик Һшкетшһ Андрий анзылны вооруженный легио-
нервлә нима силадымеш ләктһнһнәт рабочийвлән шһмһштһ су-
суэмһн. Лелһ пәшәш мутялтын янгылен шһцшһ рабочийвлә
Андрийын ик Һшкетшһ кредәлмәшһм ужын Һшке пассивный
ылмыштым чувствунһт. Гудок саслымы юк тидһ гишән ик ми-
нутешәт мондаш ирһкһм путе. Птахан Һлһмәшһжһ Һнде циләмок
тыргыжландарен. Рабочийвлә паснанок йдрәмәшвлә Андрий верц
попаш тһнгәлһнһт. (Н. О.)

ТАМАҢАР ПРИДАТОЧНЫЙ ПРЕДЛОЖЕНИАН СЛОЖНО-ПОДЧИНЕННЫЙ ПРЕДЛОЖЕНИВЛӘ.

72 §. Шукуы придаточный предложениан сложно-подчиненный предложенин Ыштәлтмбжжы.

Сложно-подчиненный предложеништы ик главный предложени сага придаточный предложенивлә иктө веле агыл, кокты, шукат лин кердөйт. Сложный предложеништы цилә придаточный предложенивлә цилән главный предложенидон пижын (подчинялт) шалгат гынъ, тыхень подчиненим соподчинени маныт, а придаточный предложенивләжым соподчиненный маныт.

Соподчиненный предложенивлә ик вопросеш ответым пуат дә главный предложенин ик членжымок ынгылдарат гынъ, техень придаточныйвләм ик гань (однородный) придаточный предложени маныт.

Придаточный предложенивлә логыц каждый анзылныжы придаточный предложени пижын шалга гынъ, тыхень подчиненим последовательный маныт.

Тынам придаточный предложенивләжым пйтәриш степенян придаточный, кокшы, кымшы дә мол степенян придаточный маныт.

Подчиненный предложенивлән типышты.

Соподчинени.		Последовательный подчинени.
Шукуы йиш придаточный предложениан.	Ик йиш придаточный предложениан.	
<p>Машинә толын шомешкы, изиш канәлтәш келеш маныц, мә цилән лаштыра коги лывәлән шйцнә.</p>	<p>Мардеж дәрнә гынъ, кечы Ырбиктәш тынгәлеш гынъ, мә кол лаш кенә.</p>	<p>Боедвлә яжон ынгыленйт, уке техень жертва, кыдым нинй колебаниде ак кандеп, если тиды родинылан келеш.</p>

73 §. Шуку придаточныйя сложно-подчиненный предложеништы знакым шынден мыштымаш.

1. Последовательный подчинени годымат, соподчинени годымат придаточный предложенивлә иктӱ-весӱштӱ гӱц дә главный предложени гӱц запятойдон айырлалтыт.

Техень примервлә разве чӱдӱ ылыт, кынам колхозвлӱштӱ передовиквлӱ, ниш яжо тракториствлӱ, комбайнервлӱ дә звеньевойвлӱ пӱшӱ производительность кушмашын техень темпшым пузӱйт, кыды гишӱн перзи нигнамат шаныделит. (Молотов.)

2. Ик гань придаточный предложенивлә шуку шамакан ылыт дә нӱнӱ лошты запятойвлӱ лит гӱнӱ, техень придаточный предложенивлӱ иктӱ-весӱштӱ гӱц точка-запятойдон айырлалтыт.

О, мӱнӱ живописец ылам ылгецӱ, мӱнӱ йыдын цилӱ яжо-жым чудно анжыктынем ылы! Мӱнӱ анжыктынем ылы, кыце цилӱ Миргород амала; кыце тӱдӱ вӱлкӱ таманяр шӱдӱрвлӱ анжат; кыце ужмы тыр мӱндӱрнӱ дә лишнӱ ни оптым юкеш рӱшкӱлтеш. (Гоз.)

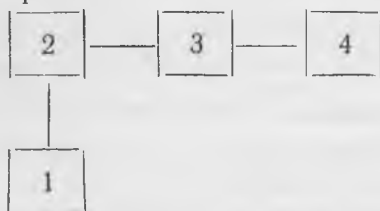
74 §. Сочинительный дә подчинительный предложенивлӱ.

Южнам сложный предложенишкы проста предложенивлӱ кыды-жы сочинени связьдон, кыдыжы подчинени связьдон пижӱн миӱт.

Пример: *Тӱдӱн шуку вӱржӱ ямын (1), седӱндонок пумага гань ошы (2), цӱрежӱ уке (3), бӱшкежат ниш тоша (4). (Н. О.)*

Ти сложный предложеним сочинительный связьдон ушнен шалгышы кым предложениеш шелӱш лиеш (1, 2, 3, 4). Пӱтӱриш кок предложенижы бӱшке лоштышты подчинительный связьдон пижӱн шалгат.

Ти предложенин схемыжы техеньӱ:

157 упражнени. Сирен нӱлдӱ: придаточный предложенивлӱ главный предложенидон кыце пижӱт, анжыктыда. Знаквлӱм шӱндӱмӱ гишӱн ынгылдарыда.

1. Тӱштӱ, кышты перви мычаштымы степь веле ылын дә телӱм мардеж веле шишкен каштын, кӱзӱт кӱкшӱ кого завод трубавлӱ ныгыды шӱкшӱм лыктын шалгат. 2. Обществын ик

частышы фабриквләм дә заводвләм кыча гынь, тйдь гыц пасна тйдьн акцижы дә капиталжы улы гынь, а вес частышы фабри-кышты пашам йштә гынь, тйштй капаталист дә пролетариат класс лит. (В. Ленин.) 3. Мйнь порт гыц лакнем ылы, трүк амаса пачылт кеш, портйшкы иквареш тыменьмйна тангем пырен шагалы. 4. Бйшкымжын исторический докладыштыжы, кыдым парти, мамван сандалькыштыш труйышвлә, СССР-н цилә друзьявләжы дә цилә тышманвләжы пиш выченйт, Сталин танг государство гишан марксистско-ленинский учениш пиш шергакан вкладым йштен, международный положенилан непревзойденный марксистский анализым пуэн, мамнан сандалькынан социалистический развитижылан исчерпывающий итогым йштен, советский халык анзылан тйдьн социалистический сьнгымашыжылан грандиозный перспективым анжыктен пуэн. (Мануильский.)

158 упражнени. Примервләм сирен нәлдә, керәл знакым шьндьдә.

1. Шьргы кышкы мьнь пыренам пиш цышкеран дә пьцкәтә ылыат тй вәр якте кышты лүэн колтымы кекем киэн чуч мьнь миэн шонам. 2. Нырышты лым шылен телымшы пьлвлә пьлгомышты шыленйт со олен кечй йшке корныжым эртен шокшемаш тьнгальн воздух шошым веселә толмыла чучеш тагышак хала брдьжеш шьлбн кодын дә скоро хала көргышкы пырен кеә. (М. Г.) 3. Тьланетат сагажы тйшкок кеаш уты агыл тьнь шонгы ылат гынят анжы тебе крепостыым арен нәлйтат мам тьньдонет йштат. (П.) 4. Школышкы ирок миэм гынь кыды-тидй пашавләэм йштен шуэм. 5. Тенге ли йнде Таган Стьопан конюхышты ровотаяш тьнгальб. Пьтәриш вереманжы ма-шонвлә ядышташ токем толылдалы моло варажы ладнангы. (В. С.) 6. Тйдй цьтырен дә ошемәлтйн. Кынам вилшы шьдйр пьцкемыш пьлгомышты кен колтен дә кенвазын тьнәм Татьяна тыргыжланен талашен. (П.)

ВАШТАЛТЫДЫМЫ ДОН ВАШТАЛТШЫ ШАЯ.

75 §. Вашталтыдымы дон вашталтшы шая гишан ынгылымаш.

Вес эдемьн шаяжым кок статян келесен пуаш лиэш:

а) Попышы эдемьн шаяжым тьхәләкок, нимат вашталтыдеок, тйдьн лымжыдонок:

1. *Шоляэм мьләм келесьш:* «Мйнь сагаэт кенем». 2. *Мьләм Петр келесьш:* «Тенгечй мьнь мореным ужынам».

б) Вес эдемьн шаяжым изиш вашталтен, формыжым весемден вес эдем лымдон:

1. *Мйнь сагаэт кенем, манын толяэм мьләм келесьш.*
2. *Тенгечй мьнь мореным ужынам, манын мьләм Петр келесьш.*

Вес эдемйн шаяжым форма шотышты нима вашталтыде келесымашым вашталтыдымы шая (прямая речь) маныт.

Вес эдемйн шаяжым форма шотышты вашталтен келесымашым вашталтшы шая (косвенная речь) маныт.

76 §. Вашталтыдымы шаяшты знаквләм шьнден мыштымаш.

1. Вашталтыдымы шаям кавычкавлә көргеш шьндәт.

2. Вашталтыдымы шая авторын шамакшы паштек лиэш гьнь, тьдй анзылан кок точкам шьндәт:

Аким Токарев гьц яды: «Корным срокышты бьштен шокташ силада ситә ма?» (Н. О.)

Саша шаналтыш, вара когон шүлälтен пелештьш: «Поран ылыы, нимат ак кай». (И. Гр.)

3. Вашталтыдымы шая авторын шамаквләжй анзылны шалга гьнь, тьдй паштек запятойым дә тирем шьндәт.

«Мьланем тишецйн тагачы кейш келеш», — Павел пингьдйн келесьш. (Н. О.)

Вашталтыдымы шаяшты вопрос аль восклицани лиэш гьнь, запятой вәреш вопросительный аль восклицательный знакым шьндәт.

«Гьнь тиштй мам бьштет?» — мьнь гьцем ядевй.

«Гьнгвлә, изиш тырхалдай!» — Петр сьгьрәл колтыш.

4. Авторын шамакшы вашталтыдымы шая покшалны лиэш гьнь, тьнән техень кым случай лин кердеш:

а) Вашталтыдымы шаяшты кьрйлтшы вәрйштй нимахань знакат шьндәлтшәшлык агыл аль запятой, точка дон запятой, кок точка шьндәлтшәшлык ылеш гьнь, тьнәм авторын шамакшы кок монгыр гьцәт запятой дон дә тиредон айырлалтеш:

«Ядам, ит ородылары, — шонгы кугузамлан пелештьшым, — тылыным кьзйток тишкй канды. (П.)

(Авторын шамак гьц тенге лиэш ылыы: *Ядам, ит ородылары, тылыным кьзйток тишкй канды.*)

«Ит попы, кугуза, — корны эдем ваштарешьжй пелештьш, — юр лиэш гьнь, понгат лиэш, понгы лиэш гьнь, кырышат лиэш. (П.)

(Авторын шамакшы гьц пасна лиэш ылыы: *Ит попы, кугуза, юр лиэш гьнь, понгат лиэш, а понгы лиэш гьнь, кырышат лиэш.*)

б) Вашталтыдымы шаян кьрйлтмй вәрйштй точка лишәшлык гьнь, авторын шамак анзылан запятойым дә тирем, шьндәт, а пачешьжй точкам дә тирем шьндәт. Вашталтыдымы шаян кокшы частьшы заглавный буква дон тьнгәлалтеш:

«Мѣнь тымдем Швабриным, — шѣдѣн Пугачев келесѣш. — Тѣдѣ пѣлѣ, махань мѣнь донем ѣшке ирѣклѣнѣш дѣ народым обижаяш». (П.)

(Авторын шамакшы гѣц пасна тенге лиэш ылы: *Мѣнь тымдем Швабриным. Тѣдѣ пѣлѣ, махань мѣнь донем ѣшке ирѣклѣнѣш дѣ народым обижаяш.*)

в) Вашталтыдымы шаян кѣрѣлтмѣ вѣрѣштѣ вопросительный ѣль восклицательный знак лишѣшлык гѣнь, авторын шамак анзылан вопросительный ѣль восклицательный знакым дѣ тирем шѣндѣт, авторын шамакшы пачеш точкам ѣль тирем шѣндѣт. Вашталтыдымы шаян кокшы частышы заглавный буквадон тѣнгѣлѣтеш:

«Ну-у! — Ленка кужыракын келесѣш. — Мам шанен лыктынат! Тѣнь шанет, тѣдѣ тѣньѣм шывшын кен ак керд. (М. Г.)

(Авторын шамакшы гѣц пасна тенге лиэш ылы: *Ну-у! Мам шанен лыктынат! Тѣнь шанет, тѣньѣм шывшын кен ак керд.*)

«Кыце мам? — мѣнь шѣдешкен колтышым. — Тѣнь техень шутявлѣм ѣштен тыменьѣнѣт виднѣ!» (В. С.)

(Авторын шамак гѣц пасна тенге лиэш ылы: *Кыце мам? Тѣнь техень шутявлѣм ѣштен тыменьѣнѣт виднѣ!*)

5. Вашталтыдымы шая кок эдемѣн ѣль шукуын попымы (диалог) статян пумы гѣнь, каждый эдемѣн шаяжым кавычкавлѣ лѣэш шѣндѣт дѣ вес эдемѣн попымжы гѣц тѣдѣм тиредон айырат.

«Здорово, кого мары!» — «Кеок корнетдон!»

— «Ой-ой махань костан тѣнь ылат, ужамат».

«Кышеѣн пум шывшет?» — «Пѣлѣмѣн, шѣргѣ гѣц: колат, ѣтям роа, а мѣнь теवेश шывшет...» (ілекр.)

Художественный литературышты каждый эдемѣн шамакшы у корны гѣц кого буквадон тѣнгѣлѣтеш, дѣ каждый эдемѣн шаяжы анзылан тирем шѣндѣт, а кавычкам ак шѣндеп.

— Ну, Хилип, кѣлѣтедѣм пач, — толмыкышты мѣнь маньым.

— Мѣнь киндѣм ам пу! — Хилип сѣгѣрѣл колтыш.

— Кыце ат пу?

— Пуда ... (В. С.)

Автор ѣшке шаяшкыжы вес эдемѣн шамакшым ѣль предложенижым пырта гѣнь, тѣ шамаквлѣм кавычка кѣргеш шѣндѣт.

«Каждый гѣц способностьшы семѣнь, каждыйлан тѣдѣн пѣшѣжѣ семѣнь» социализм принцип Советский Союзышты ѣлѣмѣшш пырталтеш.

(Кавычкавлѣ лѣшкы шѣндѣмѣ шамаквлѣм СССР-н Конституци гѣц нѣлмѣ.

Кавычкавлә лошки иронидон (мыскылен) келесімѣ шамаквлә-мәт шѣндәт.

Ышкал ганбок «ловкий» ылатыш.

159 упражнени. Лыдын ләктә, вашталтыдымы шаям ажыктыда дә авторын шамакдон махань шотышты ылымыжым анжыктыда. Знаквлә шѣндымѣм ынгылдарен пуда.

1. «Салика, Чопайвләт толтелыт?» — Маринә талашен яды. «Уке. Ынде вычен шоктымлаат ам чуч. Кок йыдат эртѣш, эчеәт уке ылыт. Анят Чопайжы ак мо», — ойхын Салика пелештѣш. «Кыце ак мо? Изи сола марывлә ужыныт маньыш. Скоро йыл тѣрѣшкѣ шошашлык ылыт, маньыш», — Маринәжѣ ынгылдарыш. «Салика, совсемок ѣнет ке гѣнь, шѣрлѣшәш!» — весѣдѣр пѣсѣин келесѣш. (С. Н.)

2. — Да-ну, Лена, — попа Зина Маликеева, — мә ана керд ма, серьезно веле кычаш келеш, седок первый бригадым сѣнгенә.

— Ой, уке! — тореш попа весѣжѣ. — Нинѣ циләнок пѣургѣвлә, силан ылыт. — Нимат агыл, — манеш Наста, — мешәкѣм мѣнят намал кердәм. — А тѣнь, Лена мәләннә попен пу, перви кыце ѣленѣт? — эчеәт ядыштеш Наста. — Теве тѣнь мәмнән бригадирна ылат, а мә тѣньѣн әтядѣм дә әвәдѣм ана пәлѣ.

160 упражнени. Сирен нәлдә. Кышты махань знак келеш, шѣндыдә.

1. Сусу кымылжыдон Хѣдѣр келесѣш. Мәләннә яжо веселә ѣлымәшѣм пумыжылан Сталин тәнглән кого тау. 2. Тәнгвлә мѣнь паштекем сѣгѣрәл колтыш командир. 3. Мѣндѣр вара крепость якте йәмшѣкем гѣц мѣнь ядым. 4. Кышты вара вожатый Савельич гѣц мѣнь ядым. Тиштѣ ваше брагородие кѣшѣц юк отве-чайыш. (П.) 5. Лучи ялынок ашкедәм мѣнь маньым. 6. А кәнгѣж гач тѣнь со мыренәт кѣзѣт вот ѣнде кушталты кыткы цѣрѣк-лән попа. (Кр.) 7. Пугачев Швабрин вѣлкѣ шѣдѣн анжалы. Тѣнь мѣньѣм алталаш смеенәт тѣдѣ келесѣш пәлет вара мам тѣнь стойышы ылат. (П.)

161 упражнени. Ти диалогвләм, керәл вәреш знаквләм шѣнден, сирѣдә.

Принимайкыташ толынат Коля гѣц учитель яды Мане принима-йыкыташ сусун Коля келесѣш Мазар иәш ылат учитель эче яды Кәндәкш иәш Буквавләм пәлет Пәлем

Полковник пиш шѣдешкен Наганым лыктын шагалын ядыштеш.

Тѣнь кѣ ылат Большевик

Да

Анят комиссар ылат

Да

Ат келесѣ гѣнь, тишәкен тѣләт мычаш

Келесѣ махань часть гѣц ылат

Ѣшкѣмнән часть гѣц Олена келесѣш

Кышты маняр часть улы

Цилә войска Ѣшке вәрѣштѣжѣ

Шукын ылыт

Миллиондон (Д. О.)

77 §. Вашталтыдымы шаям вашталтшышкы сәрймәш.

Вашталтыдымы шаям вашталтшы шаяшкы сәрәш лиэш. Вашталтыдымы шаям вашталтшышкы сәрймәш годым, йәлән шая пачеш *манын* шамак келесәлтеш. Вашталтшы шаяшты йәлән шая пачеш (манын шамак анзылан) соок запятойым шәндәт; вашталтшы шая паштек вопросительный әль восклицательный знакым ак шәндеп.

Вашталтыдымы шая:

1. *Председатель кыньыл шагалят, келесйш: «Собранинәм пачылтшеш шотлем».*

1. *«Мыньәм вычалмада!» Петю сйгйрәльб.*

3. *Мынь ядым: «Тыньйн пышет улы?»*

Вашталтшы шая:

1. *Собранинәм пачылтшеш шотлем, манын председатель кыньыл шагалят, келесйш.*

2. *Мыньым вычалмада, манын Петю сйгйрәльб.*

3. *Тыньйн пышет улы, манын мынь ядым.*

162 упражнени. Вашталтыдымы шая гыц вашталтшы шаям бштыдә.

1. Чопай келесйш: «Ну бнде бшкымнән сүәннәм эртәренә». 2. «Мынь тыләт яжо савыцым нәләнәм» — әвәжы бдыржылан келесйш. 3. «Кужы курыман лижы Сталинский Конституци!» — оратор сйгйрәл колтыш. 4. «Уке, кок тәнгә гыц утым мынь пуэн ам керд», — Чичиков келесйш. (Г.) 5. «Мәша, кышты тынь ылынат?» — Кирила Петрович яды. (П.) 6. «Мәннән бригадына сынген!» — первый бригадын бригадир келесйш. 7. «Вара ма лиэш?» — Мишук яды. 8. «Теве кынам улан йләш тынгәләнә!» — сусун Ольга пелештыш. 9. Сталин тәнг келесен: «Йләш кынам веселә, пәшәәт тынәм ашна». 10. «Әдембим ышыжы веле ытарен кердеш!» — Павел пингыдын пелештыш.

163 упражнени. Ти вашталтшы шаявләм вашталтыдымы шаяшкы сәрйәдә.

1. Массым тымдаш веле агыл, масса гыц тыменяшәт келеш, манын Сталин тәнг мәннәм тымда. 2. Шукеш агыл токына миәм, кызыт пиш сусун блем, манын әвәмлән увертәрышым. 4. Мынь тынь верцет пиш сусун голосуем, манын тәнгжылан келесйш. 5. Бшке родина верц пыт шалгем, керәл лиэш гынь, бшкымамәт ам йжәләйб, манын наградым нәлмыжы годым Иванов келесйш.

164 упражнени. Текстым сирен нәлдә, керәл знакым шәндәдә.

Обломовлән томашты ирок такеш эртә манаш акли Кухняшты котлетлән пайым дә мам-шон кавшта-охыравләм ромы кызы юквлә сола якте вәк шактат Обломов шонгы тыотя бшкеәт пәшәде ак шынзы Тиды окня доран шынзешәт кудвичышты мам бштәт циләок окня вашт ирок анжен шынзә

ЗНАКВЛӘМ ШЫНДЫМЫ ГИШАН ПРАВИЛЫВЛА.

I. Точка.

Точкам шындат:

1) Повествовательный дон повелительный предложенивлә мычашеш (спокойно клесәлтеш гынь).

Пример: 1. *Тәк тәве ланышты Шур рекә соталгын каеш, тамазар уштышлы вәрйшкы темын толын. Тәве йәрвлә кайыт, коллоэцын изи пөртий ймәлкәлә шыжгата каеш.* 2. *Трүк тебе мыры юк шактен колтыш. Варвара мырымым мынь йонгата юкшы дорчок пәлшым. Шукат быш ли, Варвара дон вес ыдыр айакым сәрнәлмәштә кайын колтевы дә эчәйт шыргы ләш лизвы.* (В. С.)

2. У предложени дә, а, но сочинительный союзвләдон тынгәләлтеш гынь, ти союзвлә анзыланат точкам шындат.

Пример: 1. *Вадеш собрани лизш. Дә ти собраништы мә пәшә планым утврждайшына.* 2. *Маневр пәтш. Батальон яжо отзывым нәлш, Берездовыш кеш. А. Корчагин цылт янгылен, кок кечеш әвәжы доран коды.* (Н. О.) 3. *Халашкы кемә шоссешты ик эдемәт ак кай. Но вот корнышкы красноармеец кыргыж ләктә.* (Н. О.)

II. Вопросительный знак.

Вопросительный знакым вопросительный предложени паштек шындат.

Пример: 1. *Ровотадажы ма семынь вара кей?—мынь Степан гыц ядым.* (В. С.) 2. *Циләнок тиштә ылыда?—Дубровский яды.* 3. *Келесы, ат пәлшә вәл кышты корны ылеш?* (П.)

Примечани: Сложно-подчиненный предложеништы ядмашыжы придаточный предложеништы лизш гынь, тынәм цилә предложенижок вопросительный предложени ак ли дә вопросительный знакшымат ак шындеп (косвенный вопрос).

1. *Мынь шымәт цаклы, тәдә кышец толын шагалы.* 2. *Пәлен тол, кынам толаш сәрә.* 3. *Кынам толаш сәрә, пәлен тол.*

III. Восклицательный знак.

Восклицательный знаком шйндят:

1) Восклицательный предложени паштек.

Пример: 1. *Мишук, цеверьн! Мьньым ит монды! (С. Н.)*
2. *Шулыкан лижь Красный Арминя!*

2) Иктя-мам ёшташ шудят аль ядын келесат гйнь.

Пример: 1. *Тол, тол, ит важыл! (С. Н.)* 2. *А тьньым эче поктен лыктелам гйнь, шуды салаш ке! (С. Н.)*

3. Обращени дон междомети паштек, да тенгеок предложени анзылны *да, уке* шамаквлä пачеш (нйны восклицательный интонацион келесалтйт гйнь).

Пример: 1. *Пуры кечь лижь, Яко! (В. С.)* 2. *Гориков! Тишкь толай йä. (Гайд.)* 3. *Э-э-э! Тьнь мьньын попыем эче атат ынгылы. (В. С.)* 4. *Да! Тагачы сбрьмнä пшдм пыток ёшташ келеш.* 5. *Уке! Тидьм ёшташ тьлянет ирйкьм ана пу. (С. Н.)*

IV. Шуки точка.

Шуки точкам шйндят.

1) Шанымашым келесен шоктыдымым анжыкташ да предложени коргыштйш кйрйлтйш лимым анжыкташ. Келесен шоктыдымы предложени дон кйрйлтйшан предложени техень годым лит: попышын аль сирйшйн тыргыжланен попымжы годым; ёрдыж гйц иктя-махань лөштären попымы годым (попымы годым иктяжй лошки пырен шамакым кйреш гйнь да молат), ик действи гйц вес действишкы трүк ванжымы годым.

Пример: 1. *Мьнь тьдйм, тьлянет яжом ёшташ маньн, цыланьш пшдрем ылы да ... — мужик вйк анжыктен Бирюк попа: — да, вот тькйльшым гйнь ... (Г.)* 2. *Тьнь йäльм гйнь ... ну яра, ам попы.* 3. *Тьнь мьнь вйкем малын со шьдешкен кашат? Мьнь тьлянет со' яжомок веле ёшташ шанем. Мьнь тьлянет ... — Мам, «мьнь тьлянет» ... (С. Н.)*

2) Весйн попымым аль сирймым (цитатым) цилäгеок келесен пумы агылым анжыкташ.

Пример: 1. *Придворный календарьм лыдымжы годым äтям шоэн-шоэн пулышыжым шывшылеш да юкдон келесалеш. «Генерал поручик! тидь мьньын ротышты сержант ылы!.. Когынек российский орденвлäйн кавалер!.. А шукердй ылы ма?» ... (П.)* 2. *Сталин тьнг попен: «... мямнän выборвлä цилä мирйштй единственный, действительно свободный да действительно демократический ылыт».*

V. Запятой.

Запятойым шьндат:

1) Предложенни ик гань членвлажым айыраш (дә, дон, аль союзвләдон ньны ак ушналтеп гьнь).

Пример: 1. Кооперативышкы шуку пальтом, костюмым, ситцым, галошвләм кандевь. 2. Мәмнән йльмәшнә улан, веселә, культурный. 3. Мә ик партышты Коля, Витя, Петя дә мьнь шьнзенә.

2) Обращеним предложенин членвлажы гьц айыраш (предложени анзылны когон келесәлтшы обращени гьц пасна, кынам тьды восклицательный интонацидон келесәлтеш гьнь).

Пример: 1. Кыце тьнь пуры Айтән, мырет пиш раскыдын дә яжон. (Кр.) 2. Ну, Леня, кыце кенә—иквареш аль пасна? (М. Г.) 3. Кузьма Осипыч, кыце йлет? (С. Н.) 4. Салика, тьньын мырет, тьньын юкет пиш яжо. (С. Н.) 5. Милый, пуры Марья Ивановна,—келесышым мьнь тьдылән—мьньын вәтем лимә, мьньян счастьеелан согласаемә. (П.)

3) Пыртымы шамакым дә пыртымы предложенивләм предложенин членвлә гьц айыраш (ньны скобкадон дә тиредон ак айыр-лалтеп гьнь).

Пример: 1. Бирюк левәш львәц имним виден лыкты. «Тенгежы мьнь, пожалуй, варащят кизн кодам», юкын пелештыш. (Т.) 2. Значит, тьнь келесы. (Н. О.) 3. Ти пәшәм, мьнь шанымаштем, пиш срочно йштыш келеш. 4. Пәшә серьезный, весемьньжы маншаш гьнь, пиш ответственный. 5. Мьньын йзәм, лешәнжок вет ти гишән попышым, институтышты тыменеш.

4) Междометим предложенин членвлажы гьц айырымы годым (тьды прямой речьдон ак келесәлт гьнь).

Пример: 1. Ой, уке, Миколай йзә. (С. Н.) 2. Уф, янгылен пьтешнә. (С. Н.) 3. Ой, йәнгем, мам йштыт.

5. Пингьдемден келесымь да шамакым дә шьрен келесымь уке шамакым предложенин членвлажы гьц айырым годым (ньны прямой речьдон ак келесәлтеш гьнь).

Пример: 1. Тиды тьньын книгә?—Да, мьньын. (Н. О.) 2. Тавар маньыц.—Уке, самынь шайыштынам. (С. Н.)

6) Обособленный приложенивләм, ты шотышты причастный оборотвләмәт предложенин членвлә гьц айыраш маньн.

Пример: 1. Анят махань зверь, шимы дә кого, шьргы гьц кыдал ләкты 2. Махань тиды, веселә, яжо, пуры ышан эдем ылеш.

7) Обособленный приложением предложенин членвлӓ гӱц айыраш манын (тӱдӱ кок тиредон дӓ скобкадон ак айырлалт гӱнь).

Пример: *Пӱтӱришӱлӓн, мол гӱц изиш когорак ӱрвезӱжӱлӓн, Федялан, тӓ иктӓ луатнӱл им пуэдӓ ылы.* (Т.) 2. *Тӱлӓнет, изи грамотан эдемлӓн, тидӱм, кого пӓшӓм тӱлӓнет ана пу.*

Примечани. Предложенишкы обособленный приложениемвлӓ пырталт кердӱт: *вес семӱньжӱ, ӓль, шамакеш, например, даже, утларакшым (пын-ракшым), шукыжым, тӱ шотышты, нӱнӱн лошты шамаквлӓдон.*

Шуку газвлӓ, шамакеш кислород, воздух гӱц куштылгы ылыт.

8) Деепричастный оборотым дӓ обособленный деепричастивлӓм предложенин членвлӓжӱ гӱц айыраш манын.

Пример: *Поршень, валвлӓ дӓ машинӓн рычагвлӓштӓ тӱрвӓндӱт, рунгат дӓ сӓрнен ирӱкӱн тӱр движениш пырат.* (Гр.)

9) Анзылны шалгышы обстоятельством рашкыдемден пушы обособленный обстоятельством айыраш манын.

Пример: 1. *Нырышты, ыржа атылышты, колхозын вольык кӱтӓ каштеш.*

10) Предложенишкы гӱц пасна, икузш дӓ мол шамакдон пыртымы обособленный оборотым айыраш манын.

Пример: 1. *Садышты, олмаву гӱц пасна, шапки, коги дӓ мол пушӓнгӱвлӓдӱт кушкыт.*

11) Союзан сложно-сочиненный предложеним айыраш манын

Пример: 1. *Пӱцкемӱш йыд лин колтыш, но тӓнгем йыд ваштарешок корнышкы лӓктӱ.* 2. *Садышты то куку юк, то шӱжвӱк юк шактен колта.*

Примечани. дӓ союзан сложно-сочиненный предложеништы общий член улы гӱнь, запятойым ак шӱндеп.

Мамнӓн сӓндӓлӱкӱштӱнӓ у халавлӓ кушкыт дӓ кого заводвлӓ, фабриковлӓ шуку строялтыт.

12) Союзан дӓ союзный шамаканӱ придаточный предложенивлӓм айыраш манын.

Пример: 1. *Поезд ирӱкӱн кеӓ гӱнят, тӱдӱм поктен шоаш ниш ясы.* (Сер.) 2. *Кынам мӓ халашкы каштынна, тӱнӓм тӓ каштелда.* 3. *Софи яжон тыменеш, седӱндон тӱдӱм тӓнгвлӓжӱ ударница маныт.*

13) Союзымы сложный предложени составыш пырышы пасна предложенивлӓм айыраш манын (нӱнӱ ик веремӓштӓ лимӓшӱм ӓль иктӓ паштек весӓ лимӓшӱм анжыктат гӱнь дӓ ӱшке лонтышты запятой уке гӱнь).

ыраш
жы-
ыла-
ачет

Пример: 1. *Йывэжэ мардеж вьдэм тэрвэйтэ, тьшитэ кечэ йылгыжеш, колвлэ мадыт.* 2. *Паровоз шишкалтыш, поезд тэрвэныш, рельсым мырыктен кеш.*

VI. Точка дон запятой.

Точка дон запятойым шьндэт:

1) Распространенный ик гань членвлэм айыраш манын, айыр-темьнок, ньнын коргышты запятой улы гынь.

Пример: 1. *Целовальник доран тенгечэ залогеш пиштен кодышым: уштэ когоок ак ли машанышым. Ти минутын хожа шолшы самовардон пырыш; возатыйлан мьнь стопка чайым йуок маньым; мары платя вьлец валыш. (П.)* 2. *Сtopка чайым токыжы мьнь шьндэшыш; тьдэ тотештэ да лицэжым кып-тырталы. (П.)*

2) Ик веремашты лимашым аль икты паштек весэ лимашым анжыктыман союздымы сложный предложени составыш пырышы пасна предложенивлэм айыраш манын (ньны когон распространенный ылыт гынь, да ышке коргыштышты запятойвлэ улы гынь, аль значеништыдон самостоятельный ылыт гынь).

Пример: 1. *Ялжым лывакыжэ шылтен, авэжэ диванышты шьнэ, тетялан цылкам пидеш; вереман-вереман карныштен да цылка имжэдон вуйжым ыдыралеш. (Гонч.)* 2. *Пугачев гишан попалтынедэ; мьньым векэ ат алталы ... (П.)*

3). Распространенный ик гань придаточный предложенивлэм айыраш манын, кынам ньны лошты предложеништы запятойвлэ уке гынь.

Пример: 1. *Цилэ пуста ылы; стьвлэ, пькеньвлэ, шундык-влэ, посудавлэ цилэ пыдыртымы ылевэ; цилэ намал кышкенэйт. Изи ташкалтышдон мьнь светлицыш кыргыз кузышым; пьтэри эче Марья Ивановнан кьдежышкы пырышым. (П.)*

VII. Кок точка.

Кок точкам шьндэт:

1) Ик гань членвлэ анзылан (ньнын анзылны обобщающий шамак улы гынь).

Пример: 1. *Первый пятилеткын ивлэштэжэ перви мэмнан сьндэлыкышты уке ылыш у промышленность отраслым шуку шьтэмь: самолетостроеним, тракторостроеним, автомобилестроеним, станкостроеним.* 2. *Шьргышты шуку йиш пушангы кушкыт: кож, нолгы, тум, йакты, шапки да молат.* 3. *Тоны урдымы кеквлэ: цывэ, комбы, лыды ылыт.*

Примечани: Перечислени предложени покшалны шалга гънь, да анзылныжы обобщающий шамак лиэш гънь, гъням ик гань членвләм тиредон айырат.

Кок летчикшат—пилотшат, бортмеханикшат—орденоносец ылыт.

2) Союзымы сложный предложени составышкы пырышы предложенивләм айыраш манын (вес предложенижы причина, дополнени значениән гънь).

Пример: 1. *Артем Ышке шолбыжым депошкы ученикеш пыртен Ыш керд: луцкы ийш гъц изим ак нәлеп. (Н. О.)* 2. *Швабрин мънь докем толы: тидъ шум вашт Ыжәлйймдш гишәнжй мъләм келесъш, йбървәшок мънь вуйнаман ылам маньы, эртъшйм мондаш мънь гъцем яды. (П.)*

3) Прямой шая анзылан (әль цитата анзылан) авторын шамак паштек.

Пример: 1. *Мънь пөрт гъц ләкнем веле ылыы, трук капрал токем увердон пырыш: казаквлә крепость гъц ләктън кенът маньы.* 2. *Ленин попен: «Тыменяш, тыменяш да тыменяш».*

VIII. Тире.

Тирем шбндәт:

1) Подлежащий дон сказуемый ләш (сказуемыйжы именительный падежышты шалгышы существительныйдон келесәлтеш гънь, а глагол — сказуемыйжы уке гънь).

Пример: 1. *Шепетовкан покшалжы — изи хала, а тьржй — хресәй сола. (Н. О.)* 2. *Москва—РСФСР-н да СССР-н столицыжы.*

Примечани. 1. Подлежащий личный местоименидон келесәлтгн гънь, гъням тирем ак шбндеп.

1. *Тьдй пионер.* 2. *Ызам комбайнер, а тьдй тракторист.*

Подлежащий дон сказуемый — существительный лошты тидъ шамак лиэш гънь, тьдйн анзылан, кынамжы тьдйн паштекәт тирем шбндәт.

1. *Социализм — тидъ учет.* 2. *Солашты колхоз корны, тидъ — социализм корны.*

2) Ик гань членвлә пачеш (предложеништы варажы обобщающий шамак улы гънь).

Пример: *Цилә заводвлә да фабриклә, цилә шахта, цилә кьртни корны, цилә банк, цилә шьргъ, цилә земля да тьдйн цилә недржы — циләжәт Советский социалистический государствышты труйышы халыкын Ышке кидыштыжы.*

3) Кынамжы ик гань член лоштат.

1. Громов тәнг техень маршрутдон чонгештен: Москва — Северный полюс — США. 2. Марксын — Энгельсын — Ленинын — Сталинын знамям кұшкы лұктәлдә!

4) Союzdымы сложный предложениәш (пйтәриш предложенижы условим әль веремәм анжыкта гынь, ик действи гыц вес действишкы трүкок ванжымым анжыкта гынь, әль предложенивлә лошты противопоставлени улы гынь).

Пример: 1. Павка краным пйтәрәльй — вйд ак йогы. (Н. О.) 2. Имни вуйышты якшаргын, кловойын лентәвлә вылгыжалтыт. (В. С.) 3. Шыргы гыц ләктй — будка докы шуды ашкыл нәрй веле кодын, колеш — фабрикышты гудок юк шактыш. (Гарш.)

5) Пыртымы предложеним предложенин членвләжй гыц айыраш манын (тйдй запятойдон әль скобкадон ак айырлалт гынь).

Пример: 1. Троекуров Дубровскийым — тйдйн состоянижы кого агыл ылын гынят — шотлен, жеплен. (П.)

6) Авторын шамакшым айыраш манын, кынам тйдй прямой шая покшалны әль прямой шая шайылны шалга.

Пример: 1. Мйнь тйньбн шанымы эдемет ам ыл, — вуйжым сәкен шамакым келесйш, — мйнь француз Дефорж ам ыл, мйнь Дубровский ылам. (П.) 2. Серге, тишкы тол, — Рита ирйкын пелештйш. (Н. О.)

7) Веремәм, вәрйм, количеством анжыктышы кок шамак ләш.

Пример: 1. Канал Москва — Волга. 2. Собраништы иктә 50—60 эдем ылы.

IX. Дефис.

Дефисым шбндәт:

1) Мыжыран келесәлтшй существительныйвлә ләш.

Пример: 1. Иванов у тыгыр-ялаш ылеш.

2) Мыжырын келесәлтшй наречи ләш.

Пример: 1. Изин-олен поезд тәрвәйш. 2. Тәлгүдйвләм воляшкы лыкмыкы вуйын-пачын кыдалаш тәрвәйт. 3. Кун гань тйдй техень шачын-кушкын. (Н. О.) 4. Изин-кого циләнок митингыш ашкәйт. 5. Бзәк-шоляквлә школьшкы кәйт. 6. Кидялна цаткыды, кәп-кылнә пингидй, кұ сусум ярата — мә докына тйдй! (Н. Ив.) 7. Атяжй кидшым шайык кычен, пөртйштй мйнгеш-анеш каштеш. (Гонч.) 8. Иктй-весйштйм нинй кечй ййде ужыт; вәш-вәш шанымыштым пәлен нәлйнт. (Гонч.) 9. Ученик школьш пырыш, шыргы-пйльшйжй вәрйн-вәрйн якшарген. 10. Атям мйнгеш-анеш сәрнен толмашеш мә пачаш-пачаш ик расказымок лыдын ләкнә.

3) Сложный междометим сирѣмѣ годым.

Пример: 1. Шѣргѣ лошты цыдыр-цудыр тама юк шактыш. 2. Имни тама пышым шижѣ дѣ нержѣм хыр-хор шывшыл колтыш. 3. Кечѣ анжалмашеш вѣдѣштѣ тыл-тыл каш. 4. Аш-кедмашеш лымет кычырт-кычырт мыра. 4. Мѣндѣрнѣ валгынзыш тыл-тѣол кайын колта.

4) Междометишты иктѣжѣ юкым шывшын келесѣмѣ годым.

Пример: 1. Хѣдѣртѣш юк т-у-у-р шактен колтыш. 2. Кынам-тинѣм мардеж вуж-ж дѣ вуж-ж пуалеш. 3. Аптѣн вур-р-р чонгештен валыш.

5) Мытыкын ѣштѣмѣ сложный шамак дон цифр пачеш падеж мычашым келесѣмѣ годым.

Пример: 1. Марийский АССР-н столицыжы — Йошкар-Ола. 2. Трудовой дисциплиным предприятийлѣштѣ; учрежденывлѣштѣ пингѣдемдѣмѣ гишѣн ВКП(б) ЦК-н, СССР СНК-н дѣ ВЦСПС-н лыкмы постановлением цилѣ советский халык пиш сусун вѣш ли. 3. Мѣмнѣн колхоз финансовый планым 100%-ге темен. 4. Тене шокшы 25°-ыш шон. 5. Мѣнѣн ѣзѣм институты 4-шѣ курсышты тыменеш.

6) Приложением сирѣмѣ годым.

Пример: 1. Колхозник-стахановец Иванов санаторишты кѣнѣ. 2. Писатель орденоносец Шолохов 1905 ин шачын.

7) Сложный определением ѣштѣмѣ годым.

Пример: 1. Беломорско-Балтийский канал — Советский Союзлан пиш керѣл корны. 2. Мѣмнѣн сѣндѣлѣкѣштѣ шуку тѣжем колхоз, совхоз дѣ машинно-тракторный станцивлѣ ылыт.

Х. Скобкавлѣ.

Скобкавлѣм шѣндѣт:

Пыртымы предложением предложеним членвлѣжѣ гѣц айыраш мѣнын (тѣдѣ запятойдон ѣль тиредон ак айырлалт гѣнь).

Пример: 1. Вара кыдалыштымы араважым кѣцкѣш шудѣш, шокшыракын чиш (тидѣ сентябрь пач векѣлѣ лиѣлтѣн) дѣ имнижѣм ѣшкеок виктѣрен, кудвичѣ гѣц кыдал лѣктѣ. (П.) 2. Тѣдѣн ѣвырт шанен шѣндѣмѣшвлѣжѣ керек маханьвлѣ ылыныт гѣнят (мѣ нѣнѣм вара пѣленѣ), тѣдѣн ѣшкѣмжѣн видѣмѣштѣжѣ ѣнкѣлѣктѣмѣш нимат уке ылын. (П.)

XI. Кавычкавлә.

Кавычкавләм шбндәт:

1) Прямой шаям айыраш.

Пример: 1. «Шалгы, Иван Кузьмич»,—вәр гыц кбньблйн комендант вәтб пелештбш. (п.) 2. «Бояринлән таум бшток»,—исправник келесбш.

2) Шамакым бшкбмжбн действительный значеништыдон агыл келесбмбб годымы.

Пример: 1. Октябрь якте Лисицын Тула халаштышы пичәл бштбмбб заводшты токарный станокдон «командываен». (Н. О.)

3) Фабрика, завод, колхоз, пароход, книгә, газета, журнал дә молы лбмвләмәт сирбмбб годымы.

Пример: 1. «Красный пролетарий» заводштышы рабочийвлә Октябрьский революцилән XXII и шомы лбмдон социалистический соревнованшкы пижәш циләм фжбнйт. 2. Игнатьев Г. И. «Красное Селище» колхозын председателбжы Ленин ордена ылеш. 3. Мбнь Казаньш «Революция» пароходеш вальшым. 4. 1912 ин 5 майын пбтәриш номер «Правда» газета ләктбн. 5. Мбнь Н. Островскин «Как закалялась сталь» книгәжбм пиш яратен лыдынам.

4) Цитатым нәлбн сирбмбб годымы.

Пример: 1. Сталинский Конституцин 121-шб статьяштыжы сирбмбб: «СССР-штышы граждәнвлә образованилән правам имейә» 2. Сталин тәнг маньн: «Мәмнән революцин характерный айыртежбб тбштбб ылеш: тидбб халыклан ирбкбм веле агыл, но материальный благовләмәт, но зажиточный культурный бләш йонбмәт пуэн».

5) Междометивләм айыраш маньн.

Пример: 1. Пашкуды марьнан капка юкшы «коч-ы-ы-р-р» шактыш. (в. с.) 2. Шбдешкен шбщшбб Пугачев пөрт мычкы «шолт-шолт» пингбдбн ашкәд каштеш. (п.) 3. Ольган сбнзәжбб шбдбр гань пбсбб «йыл-юл» анжал колта. 4. Амасам «хргон» чучмбб юк шактен коды.

ЗНАКВЛАМ ШЫНДЫМЫ ГИШАН ПОВТОРЯШ УПРАЖНЕНИВЛА.

I. Ик гань членән предложенивлә.

Упражнени. Текстым сирен нәлдә, знакым шындыдә.

КОЛ КЫЧЫМЫ ПРОМЫСЕЛ.

Кольский полуостровын северный сирьштѣжѣ шуку вәре кол кычышвлән поселкышты базышты улы.

Тишкѣ шѣренек парусан дә моторный судовлә толыт залиवेश йәкѣр шуән шагалыт. Иктѣжѣ колым канда весѣжѣ кол кычымы хәдѣрѣм шуку припасым нәлѣн кол кычаш кеә.

Колым кычаш тѣнгәлмѣкѣ тишкѣ колым цәрнѣде кандат. Пристинеш йәстәрәт тарыш оптен санзалтат вара складыш нән-геәт.

Треска кол кѣсәкдон тамазар километр кымдык вәрѣм йәш-нен кеә. Сельдѣ колат тенгеок каштеш. Тидѣ сир тѣр мыч каштеш вара тыр вәрѣш губа манмы заливыш пыра. Тѣшәк тѣдѣм кел-дедон әрәт вара черпакдон әль мешәкдон ведрәдон каштал кычат.

Колым санзалтат коштат консервым ыштәт.

Кѣзѣт колым шукужок траулердон кычат. Советский у трау-лер вѣдѣштѣ каштшы кого завод ылеш.

Треска колым кычымы гѣц пасна тидѣ траулер судно трес-кан кѣргѣжѣм лыктеш шуку йиш качкышым йәмдѣлә продук-тыш сәрә.

Тангыжыш ләкмѣкѣжѣ траулерын радиостанцижы пәшәм ыштәш тѣнгәлеш. Тѣ веремән тангыжышты ылшы мол траулер-вләдон радист связьым кыча кол кышты ылмы гишән пәлен нә-леш капитанлан увертәрә тѣдѣн увертәрѣмжѣ паштек капитан кол кычаш йәнән вәрѣм кѣчәлеш. Траулер кол кычымы вәрѣшкѣ кеә. Тангыжыш тралым колтат. Судно кемѣ семѣнь кол ышкеок попаза.

Ик цәш вуй гѣц тралым лыктыт тѣдѣм блокдон палуба гѣц кѣшкѣ лүктәлѣн колым йоктарен нәлѣт. Цәш йѣде тралым лүк-тәт каждый гәнә тѣжем килограмм нәрѣ колым кычат. Варажы колым ирѣктәш тѣнгәлѣт. Тѣдѣм тенге ирѣктәт ик матрос трескам кого шеньѣкдон шырал нәлеш йори ыштѣмѣ стѣл вѣк пуа весѣжѣ тавардон кол вуйым айыра вуйтымы кол яклака йѣлгѣжшѣ стѣл вѣк кеә каваштыжым нѣктѣт кѣргѣжѣм лыктыт итѣрәйт.

II. Сложный предложенивлә.

Упражнени. Текстым сирен нәлдә, знакым шындыдә.

1. Лачокшымок йә маньым мѣньѣ ылым вәр мѣндѣрнѣ агыл ылмыжым тѣнь кышец пәлет. Мардеж тѣшецлә лывшалы мѣнь шѣкш пышым шижѣм пәлѣмән сола лишнѣ корныгешем келесѣш.

Тыдын цақлымашыжылан дә нержі вьцкыжлан шижмашыжылан
мынь цудейшымы веле. Йамшыккылан мынь кеаш шудышымы. Имни-
влә лелын келгы лымдон ташкалевы. Кибиткә олен шыжге веле
кекәлә то пуалтемйш кузен кеә то каремйш вален кеә то ик
век то вес век йорылт-йорылт кеә. Кого штурман тангыжышты
пыш кемблә веле чучы. (П.) 2. Мынь лыдаш цәрнен шушым кос-
тан статян йыштылшы лицажым анжен колыштам кымалтен
шындымы гань тыдын сынзәжы тагышкы мынь гачем анжа сын-
заштыжы сылыккланымаш тамахань йрыктышы чувство каеш
ужам уш шыдәнлә каймыжы тыдын шылен ямын миә. (М. Г.)

III. Обособленный (айыралт шалгышы) оборотвлә.

Упражнени. Знакым шынден, сирен нәлдә.

1. Мыньын атам Андрей Петрович Гринев сәмбйрик годымжы
Миних граф доны служен. (П.) 2. Стеняштй ошыдон тышкымы
обоймышты шуку портрет кечәт. 3. Кушны кырык неркәштй
йлыштәшыштймы вилен шушы цәрә пушангывлә шалгат а үлнй
река тыр мычкы аяреш кешы постол амыж шуды шалга. 4. Ныр-
ышты ик иаш атыл вәрйштй волык кйтә каштеш. 5. 1920 ин
шыжым август тылзын Врангель таманяр тйжем сек яжо войска-
жым Крым гыц Кубаныш ваштен. Ти войскан командиржы Вран-
гель сага каштыш Улагай ылын. (Д. Фур.) 6. Мыньын тәнгем Мит-
рим яжон тыменьжы гицән курортыш канаш кеаш путевкыдон
премируенйт. 7. Таманяр и перви йшкымжын ик помещыштыжы
тошты руш боярин Кирила Петрович Троекуров йлен. (П.) 8. Мы-
ньын именье гыц иктә луцкы уштыш ордйжыштй мыньын пәлймы
ик эдем йлә йрвезы помещик отставкаш ләкшй гвардейский офи-
цер Аркадий Павлович Пеночкин. (Г.) 9. Кангыжым аяран кечй
годым мә аңгырыш нуштйләш дә кол кычаш каштына. 10. Аңгыр
тырыштй тышкә лошты кеквлән мырымы юк шакта. 11. Авто-
мобильшты шофер шынзймы кабинышты шофер сага эче вес
эдем шынзә. Имештй 1939 ин родинынан центреш Москваэш
сельскохозяйственный выставка пачылтын.

IV. Цилә правилеш.

Упражнени. Ти текствләштй сложный предложенивлән составыштым лан-
зылыда. Знаквләм малын шындымы, ынгылдарыда.

1. Тамахань армыж постол, кужы лентәлә, судновлә рекәдон
пачелә-пачелә кеат. Нинйым анжен, ик статянжы йангешет сусу,
вес статянжы — лудыш: неприятель шайык отряд кеә.

Пәләш иктәт тидым ак пәлеп дә, тенге гынят, талашен ләк-
тын кембй вьлеп, анзыкыла тамахань кого дела лишәшлыкым ци-
ләнәк шижйт, цақлат. Баржывлә сир сага шалгымы годым, эдем-
влә ваштылыт, шутям йштәт ылы, кызйт йнде ти настроени
вашталтын. Шая гыц, анжалтыш гыц — цилә гыцок настроени
вашталтмыжы пәлдйрнә. Шутя йштймәшет, уты-ситй попы-

машет моло нимат уке. Маняры анзыкы кеӓт, тӓнӓрӓй утла дӓ тамахань ӓнят йыштылмаш эдемвлӓ лошты кушкеш, шӓрлӓ. Цилӓн тамам вычат.

Пароходыштыш эдемвлӓ лошты операци гишӓн пӓлӓймӓш баржыштыш эдемвлӓн гӓйц утларак. Тиштӓкен эдемвлӓ кӓшӓйл палубышкы кузен шагалыныт, дӓ седок тамам хытырат, сирӓйш анжыктылыт, кышты махань купвлӓ киӓт, корнывлӓ кышкыла кеӓт—цилӓ тидӓм пӓлӓш цацат.

Кубань сир мычкы, кок монгырыштат, амыж тӓйшкер шалген кеӓ. Нӓйнӓн лошты Кубань рекӓ, йӓйллӓ какляныл, йога. Теве Корниловский шӓйгерлӓм ӓртен кевӓй—изи пӓггрикӓ мӓйндӓйрнӓт агыл, шӓйнӓлтӓ. Йӓйрвӓш, кыш анжалат, цилӓ вӓре пӓлӓймӓй исторический вӓрвлӓ! Ти воктен шуку эдем вӓйрдон землям нӓртӓймӓй. Каждӓй ашкыл земля верц тиштӓкен красный полквлӓ кугижӓн генералвлӓдон кредӓлӓйнӓйт.

Анзыкыла дӓ анзыкыла отряд кеӓ.

Кышты-тиштӓй, мӓйндӓйрнӓй станцивлӓ лудын-шимӓйн кайыт. Шӓйргӓй уке—йолт, тред нӓлмӓй нырвлӓ веле киӓт.

Вӓрӓйн-вӓрӓйн лап сир воктен айыртемӓйн ыжаргын каеш—хыякан купвлӓ тидӓй. Кышты-тиштӓй амыж шалга, дӓ шукок агыл. Вес йыдеш теве тидӓй шуку попаза. Шоӓн вӓйд лыквлӓ, тӓйгӓйрлӓ йолгыж, кайыт. Йӓйрвӓшӓйжӓй шоӓ, лап тӓйшкер кайыкала.

Август йыд пӓйцкемӓйш, утла дӓ утла сӓндӓлӓйкӓйм леведеш. Теве сирвлӓӓт ямевӓй, вӓреш шимӓлгӓй полосавлӓ кодевӓй: хыяк, амыж тӓйшкӓвлӓ—цилӓ иквӓреш ярлен кенӓйт. Караван олен кеӓ. Костан хозан пи постол, караван анзыц моторан пыш кеӓ, тӓйшкӓй-тишкӓй лывшалтеш, охотник пи гань ӓвӓшӓйц кеӓ. Тӓйдӓйн задачшы цилӓ ужаш, цилӓ колаш, айыртемӓйн—минвлӓ улым пӓлен нӓлӓш. (Д. Фур.)

2. Ик баржышты, баржа тӓйрӓйш ялжым сӓкен, Ганька шӓйнӓлтӓ. Тидӓй—комсомолец, пӓшӓжӓйдон—наборщик. Луаткӓндӓкш иӓш. Лицӓжӓй Ганькан ире цеве, сӓйнӓ анжылтышыжы раскыды, ышан. Тидӓй гитарым шактен мышта, яжон кушта, мырашат мастар—пиш кердеш. Комсомол организаци тидӓй студиш колтынежӓй ылы—ӓйшке талантшым виӓнгдӓш, тыменяш дӓ, тевеш Улагай толын шагалын, тыменяш акли кӓзӓйтеш—воюяш келеш. Войнашкы кемӓйлӓ ӓль кемӓйлӓ агыл—ти гишӓн шаналтыдеӓт тидӓй. Комсомол лошты доброволецвлӓм погаш тӓйнгӓлмӓйк, тидӓй пӓйтӓриок сирӓйктен. (Д. Фур.)

3. Кӓшнӓй пӓйлгомышты шин пел тӓйлӓй сотемдӓрен шӓйнден, шуку шӓйдӓйрвлӓ йолгыжыт. Пӓӓ сага маняр веремӓ шӓйнзен колтымжым Липа акат пӓлӓй, кӓйнӓйл шагалмыкыжы дӓ кеӓш тӓрвӓнӓймӓйкӓжӓй, солашты цилӓн уш амаленӓйт, ик тылат кайте. Токазы якте луаткок уштыш нӓрӓй ылын, но сила кӓтӓйргенок мий, кыце кемӓйлӓ, тумаян мышташат акли; тӓйлӓй то анзыц, то вургымла вец сотемдӓрен дӓ, йори аздарымла, йӓрдӓнгшӓй юкын, куку ваштылын, Липам вуйта аздарен: ой анжы, корным ямден шуӓт! Липа чӓйнӓ ашкедӓйн, вуйыштыш савыцшымат ямден шуӓн.... Тидӓй пӓйлгомыш анжен дӓ шанен: кыштӓкен вӓл кӓзӓйт ӓзӓжӓйн йӓнгжӓй сӓрнӓйлеш, паштекшӓй кеӓ, ӓль кӓшнӓй, шӓйдӓйрвлӓ донь чонгеш-

тѣлеш дѣ ѡвѣжѣ гишѣн ѣнде акат шаналты? О, ныр покшалны
ѣдым ѣшкетѣн махань ѣыкырикѣ, ти мырвлѣ лошты, кынам
ѣшке мырен ат керд, вырешѣт цѣрнѣдѣмѣ ти сусу юк лошты,
кынам ѣшке веселѣен ат керд, кынам пѣлгом гѣц кѣшѣц тѣлзѣ
анжа, тожы ѣшкетшок, дѣ тидѣлѣн соикток — шощым ѣль кѣзѣт
тел, ѣлѣт ѣдемвлѣ ѣль пѣтенѣт... Шѣмѣштѣ ойхы улы годым,
ѣдемвлѣде пиш лелѣ. Сагажы ѡвѣжѣ — Прасковья ѣль Костыль,
ѣль кухарка, ѣль иктѣ - махань ѣдем хотѣ лишѣш. (Чех.)

Упражнени. Текстым сирен нѣлдѣ, знаквлѣм шѣндѣдѣ.

1. Мадмашна шывшылтеш шѣрлѣ веле. Мазары шѣрерѣкѣн
ѣшке стопкаѣм гѣц подылам тѣнарѣ когоракын мадам. Биллиард
шѣрвлѣѣм минут гѣц минутыш со борт гач тѣргѣт мѣнь тыр-
гыжланем маркерым вырсем тѣдѣ кыце ѣнят шотшым лыдеш
ѣымы веле пѣлѣ цѣш гѣц цѣшѣш со мадмашым кужемден миѣ
маншаш гѣнь ѣшкѣмемѣм воляш лѣкшѣ изи ѣрвезѣлѣ видим.
Веремѣ пѣлѣдеок ѣйле ѣртѣш. (П.)

2. Красноармеецвлѣ цилѣ ѣнянвлѣ тиштѣкен доброволецвлѣ
профсоюз членвлѣ рабочийвлѣ комсомолецвлѣ дѣ партиецвлѣ тѣрб-
кок келесѣшѣш гѣнь молодцавлѣ техень ѣнян смелый ѣрвезѣвлѣ
нинѣдон керек махань лелѣ пѣшѣмѣт ѣштѣш лиѣш. (Д. Фур.)

ОГЛАВЛЕНИ.

	<i>Стр.</i>
Предислори	3

ПРЕДЛОЖЕНИ ГИШАН ЫНГЫЛДАРЫМАШ.

1 §. Предложени	4
2 §. Повествовательный, вопросительный да восклицательный предложенивлә	7
3 §. Предложеништы шамаквлән пижмәшһышты	8

I. Проста предложенин синтаксис.

Предложенин главный членвлә.

4 §. Подлежащий	11
5 §. Проста сказуемый	12
6 §. Лымән составной сказуемый	13
7 §. Связка	14
8 §. Составной сказуемыйын пәлбик шамакдон келесәлтшһы лымән частьшы	15
9 §. Лым шамакдон келесәлтшһы составной сказуемыйын лымән частьшы	—
10 §. Причастидон келесәлтшһы составной сказуемыйын лымән частьшы	16
11 §. Глаголын составной сказуемый	—
12 §. Составной сказуемыйышты связка уке годым тирем шһиндһмәш	17
13 §. Сказуемый подлежащийдон согласоваялты пасна случайвлә	18

Предложенин второстепенный членвлә.

14 §. Дополнени	19
15 §. Глаголышкы дополненин ушнымжы	20
16 §. Действительный да страдательный оборотдон келесһмһы шаяштыш дополнени	21
17 §. Определени	23
18 §. Приложени	24
19 §. Обстоятельствыввлә	26
20 §. Действи кыце лимһм ынгылдарышы член	—
21 §. Вәрһм ынгылдарышы член	27
22 §. Веремәм ынгылдарышы член	28
23 §. Причиним ынгылдарышы член	29
24 §. Цельһм ынгылдарышы член	—

Проста предложенин типвлә.

25 §. Неполный предложени	31
26 §. Назывной предложени	32

27 §. Безличный предложени да тбдын значенижы	33
28 §. Безличный предложеништы сказуемый	—
29 §. Неопределенно-личный предложени	34

Ик гань (однородный) членан предложенивлä.

30 §. Предложени ик гань членвлäжб	36
31 §. Однородный членан предложеништы союзвлä	37
32 §. Ик гань членан предложеништы запятойым шбндбмаш	40
33 §. Ик гань (однородный) дон ик гань агыл (неоднородный) определенивлä	42
34 §. Ик гань членан предложенивлäштб обобщающий шамаквлä	45
35 §. Обобщающий шамакан предложеништы знаквлä	—
36 §. Сказуемый ик гань подлежащийдон согласуялтмаш	47
37 §. Обращени	49
38 §. Обращени годым шбндбмб знаквлä	50
39 §. Пыртумы (вводный) шамаквлä да предложенивлä	52
40 §. Предложени тбнгäлтбшбштб да, мане да уке шамаквлä	55
41 §. Предложеништы чувствым анжыктышы междометивлä	56

II. Сложный предложенивлäи синтаксис.

42 §. Сложный предложени гишан ынгылдарымаш	57
---	----

Сложно - сочиненный предложенивлä.

43 §. Союзан сложно - сочиненный предложенивлä	59
44 §. Союзан сложно - сочиненный предложеништы знаквлä	60
45 §. Союзымы сложно - сочиненный предложенивлä	62
46 §. Сложно - сочиненный предложеништы знаквлä	63

Ик придаточныяя сложно-подчиненный предложенивлä.

47 §. Союзан сложно - подчиненный предложени составшы	64
48 §. Союзан сложно - подчиненный предложеништы знаквлä	65
49 §. Шуку йиш придаточный предложенивлä	—
50 §. Дополнительный придаточный предложенивлä	66
51 §. Придаточный предложени подлежащийвлä	68
52 §. Определительный придаточный предложенивлä	69
53 §. обстоятельственный придаточный предложенивлä	72
54 §. Кыше лимбм анжыктышы придаточный предложени	—
55 §. Вәрбм анжыктышы придаточный предложени	73
56 §. Вереман анжыктышы придаточный предложенивлä	—
57 §. Цельным анжыктышы придаточный предложени	75
58 §. Причинным анжыктышы придаточный предложени	—
59 §. Условный придаточный предложени	77
60 §. Уступительный придаточный предложени	—
61 §. Союзымы сложно - подчиненный предложени	80
62 §. Союзымы сложно - подчиненный предложеништы знаквлä	81

Предложения айырлалт шалгышы второстепенный членвлӓ.

63 §. Айырлалт шалгымын значенижы	84
64 §. Айырлат шалгышы определенивлӓ	—
65 §. Айырлат келесӓлтшӓй приложени	85
66 §. Союздон ушен келесӓмӓй приложенивлӓ	86
67 §. Придаточный предложеним айырлалт шалгышы приложенидон вашталтен келесӓмӓш	87
68 §. Ынгылдарышы членвлӓн (обстоятельствын) айырлалт келесӓлтмӓшты Деепричастный оборот	88
69 §. Придаточный предложеним деепричастный оборотышкы вашталтен келесӓмӓш	90
70 §. Наречи гӓц дӓ лӓм шамак гӓц лишӓй ынгылдарышы членын (обстоятельствын) айырлалт келесӓлтмӓжӓй	92
71 §. Гӓц, пасна, вӓреш дӓ мол шамаквлӓдон айырлалт келесӓлтшӓй оборотвлӓ	—

Таманяр придаточный предложениӓн сложно-подчиненный предложенивлӓ.

72 §. Шуку придаточный предложениӓн сложно-подчиненный предложенин ыштӓлтмӓжӓй	94
73 §. Шуку придаточныян сложно-подчиненный предложеништы знакым шӓйнден мыштымаш	95
74 §. Сочинительный дӓ подчинительный предложенивлӓ	—

Вашталтыдымы дон вашталтшы шая.

75 §. Вашталтыдымы дон вашталтшы шая гишӓн ынгылымаш	96
76 §. Вашталтыдымы шаяшты знаквлӓм шӓйнден мыштымаш	97
77 §. Вашталтыдымы шаям вашталтшышкы сӓрӓмӓш	100
<i>Приложени</i>	101

Ц. 1940 г.
Акт № 495
Вкладн. л. . . . .

Цена 1 тинга
Цена 1 руб.

27674

Мар.г.
3-649/2

Н. С. СУВОРОВ и Г. В. КОСТАТЕЕВ
**ГРАММАТИКА МАРИЙСКОГО
ЯЗЫКА**

Часть вторая

Синтаксис

для неполной средней
и средней школы

На горно-марийском языке